नं० ४३३८-घ

घामन्त्रदीपिकाव्याख्या प्रभा दशमोऽध्यायः
(पूर्ण)

पत्राणि ४५

नं० ४३३८-घ

५९

शा·टी·
१

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॐ ॥ विघ्ने ॥ ॥ संगतिं दर्शयन्नध्यायार्थं प्रतिजानीते · तु हन्ति · विकृतिषतितिदिष्टानामप्यानामपि प्रज्ञाभि
धीयत इत्यन्वयः दृष्टान्ताः प्रसिद्धाः · सत्त्रादावित्यन्नायाः प्रतिपादनाभावात् तु हबाधेति यत्तानुकूली भूताधिकारीति भावः अ
मुख्यः समुच्चयो वैकृते प्राकृतानां क्वचित् · यथा दीक्षाऊतिर्व्रात्यार्थं कृतानां वैकृतानां चेति कृत्यते · स च क्वचिद् बाधा
पवादत्वपो व्यमानोपि नाध्यायार्थः किंतु बाध एव · अयमर्थाध्यायप्रवेदप्रसंगात् · अत एव वा धर्मो बाह संगतिमनुपद
मेव वक्ष्यति · तु हेमिद्धदहसने नावसरसंगतिसूचनं मनसि निधाय तदुपपादनार्थं मूहबाधयोरतिदेशानंतरं निरू
प्यणाप्रसक्तिमाह · अतिदिष्टेति · तु हस्यातिदिष्टपदार्थं धर्मत्वे नोतरणात् यथामध्यमं चितिहासाबाधतिह प्रणापतिबाधि के
तित्वित्वत्तामभावसरं पश्चाद्बाधविततनमिता शेषः एवमासुपमजानोऽतिदेशोपजीवित्वमस्यास्तु हबाधयोः पौर्वा ना
पर्येनिमित्ताभावमाशंकते नन्विति हेतुहेतुमद्भावे हितयोः पौर्वापर्यप्रसंगेन ननु सोमस्यायपः न हि क्वि · अनुष्ठीयमा
नस्याबाधात् तस्य यो गविकारेतु शनैःस्मृत्यात्वं न त्वनुक्तोसर्थः तु हबाधयोः प्रयोजनमत्तासत्ता भाविषयभेदस्फुटी
करोति · यत्र होति · इत्यात्तरे नीवारादौ · दैवतांतरेमूर्पादौ · प्रयोजनं · वितुषीभावप्रकाशनरूपं · यत्र कृष्णलादौ · शा॰मः
पश्चाहो चक्रमणाबाधात् साक्षिगुप्रेषणात्र वैदुशातिदहमच्वा धाः अश्यमाविकृतोतितथा पातिः प्रदायश्च १

वघातादेयत्स्य तं स्यंतरं व्रीहिकर्मकत्वादमन्नीषोमादिकर्मकत्वं प्राप्तकर्मेत्यर्थः तन्निवृत्तमेति: पदार्थनिरूपणात्मक इत्य
र्थः एवं चार्थलोपमत्ता मानं निषेधामतमप्रयुक्तमकृतो निवृत्तिरूपदोषचिंतनमिह प्रथमे नाध्यायार्थ इति भावः ॥
नकृष्णले चार्थलोपादवघातस्य कुशानां शरैः मतान्तरं नादि कृतोन होतारमिति पर्युदासादोषवशाद्देवो धर्म इति ने
यमः एतदधिकरणार्थस्य चार्थलोपप्रमाणमानकृतबाधोपपादनत्वमाह तत्रेति: स्वरूपेणोवेति: अतिदेशप्राप्तस्वरू
पेणेव: अवघातत्वादिनैव: न त्ववघातादप्रकारत्वेन विशिष्टरूपेणेत्यर्थः अत एवानादत्वविशेषणतया प्रयोजनमु
पकारोपेनतादेशमिति कोत्यर्थः पूर्वमन्त्रविहितप्रयोजनमित्यपः शास्त्रीति देशप्राप्तस्वरूपेणावघातादिशास्त्रवि
नः ननु वितुषीभावादिजनकावघातादिशास्त्रत्वेनेत्यर्थः अत एवानादृतं विशेषणतया प्रयोजनं येनेत्यर्थः
स्वरूपमात्रातिदेशप्रकाववघातादिशास्त्रत्वेनेत्यर्थः अत एवानादृतं विशेषणतया प्रयोजनं येनेत्यर्थः स्वरूपमा
त्रातिदेशप्रकारमाह सौर्येणेति: शास्त्रातिदेशेऽतिदिष्टशास्त्रेऽचकवाक्यतयापमर्थतेपः उक्तेति: तदृष्टासंपादना
त्वेतिप्रयुक्तः पाठः ननु तदृष्टासंपादनायेति अत्रैवेहि तदृष्टासंपादनमेव व्यापारो न तु तदर्थोमः अत एवम

शा॰ दी॰ २

चांगाजन्मोपकारसंपादनात्मेतमग्नेवस्याति। उपकारवत्तासंपादनात्यागेयादिरागौ मापातेदृष्टादृष्टोपकारएवतद्वत्तापाउपकारा
धीनत्वादितितुकथं विधानं वैयं: अतिदेशप्रकारमाह सोर्थेनेति: कथमितिप्रकाराकाद्यावाप्यमाग्नेयगतप्रकारस्यैवातिदे
शात्तस्यन्वोपकारसंपादनरूपत्वात्तस्यैवातिदेशोनतुतथ्यवहितानामंगानामित्यर्थः: कोटिद्वयस्याक्रमेणा पूर्वोत्तरप
क्षोपयोगितां दर्शयति: तत्रेत्यादि। स्वयं दिते। छिन्ने: राजसूयान्तर्गतेष्ठा वार्हस्पत्येष्टौवहपदितेवर्हिर्भवतीतिविहितस्य
र्थः: इष्टस्येति: मूलाद्दृष्ठेत्येतद्रूपस्येत्यर्थः: स्वरूपस्य: स्वरूपमात्रस्य: मन्त्रादेरस्य नेनोपदेशकाले उपकारस्यारूपस्य प्रवर्तनदाचक
पत्वाभावश्च। अतिदेशकाले तु उपकारस्य कुमतत्वपक्षे नाकल्प्यत्वेनाप्यवगादेशाभाव इति वैषम्यं सूचितं: तदभावात् आग्नेयेत्यादि उ
पाभावात्। फलसामर्थ्येति: फलोत्पत्त्यनुकूलशक्तोरित्यर्थः: अवघातादेरपि तादृशसामर्थ्यजननकत्वमस्तीत्यत आह: अवघाता
देरिति: शक्तिरूपकार्यसामान्याधिकरण्यापादकव्यवधानाच्चेति भावः: सामान्येन: निर्वपत्यादिसादृश्येन। सर्वेति: प्रकृतावपि प्र
कारस्यैवेष्टत्वमिति भाव वचनेति कर्तव्यतारूपतयाचोक्तत्वोपकारसंपादनरूपत्वादित्यर्थः: योग्यतापीति: शक्तिरूपकार्यसामा
नाधिकरण्यापादकव्यवधानाभावमितिभावः: शाब्दस्वरूपाणां नातिदेश इत्यनुषङ्गः: कथं तर्हि पदार्थानां विकृत्यात्वं तदुद्देशेना राम:
विधानादित्यत आह: एवं चेति: विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वोपपत्तेरिति भावः: स्वरूपस्येति: स्वरूपमात्रस्येत्यर्थः: २

पेन प्राकृतकार्यपिभ्रवेपि कार्यान्तरं कल्प्येतेति शेषः। स्तोकार्थमात्र्यकं प्रतिमाह। तदिह मिति। एवमस्यार्थो निर्देशेनैतज्ज्ञायमुपपद्येते
तिभावः। प्राकृतमतं दूषयितुमुपक्रमते। पश्चिमेति। अनन्तरोक्तं अविशिष्टं। विशिष्टनिर्देशेनैतदेवपदार्थानिर्देशः स्यात्तु
ष्टयमीति भिन्नरामः। तेषि सुमौख्रिको गोपकारस्यावर्त्तनायोपलक्षितमिति। उपकारस्य कारणागतफलानुकूलशक्त्युद्बोधरूपपु
रुषोपकारस्य। अन्नं तु मावांतशेपकार्यस्य हेतोस्तु प्रकृतद्वारागामिकतिदूषणमंगते। उक्तोपरमोपकारस्यप्रयमममपोक्षितत्वोत्त
जनकापेक्षापोष्टयोग्यवपद्यार्थांनोकृजनन द्वारागविकृतसप्रवोग्यत्वमिति सर्थः। दूषयति। तन्मतं इति। तादृश्यंव्याप्तमात्। अंगत्वाव
गमात। वोगोतरः अवधातादेः स्वरूपलाद्यावदृष्टरूपं। किंवैवमंगीकारेपिनपृथक्प्रदार्यातिदेशासिद्धिरितिमतिपादयि
तुं पृच्छतिपदार्थ इति। विशेषणानपापदार्थस्यानेसूपः। स्वरूपं। परमोपकारस्वरूपं। किमिति। पदार्थोपलक्षणं किमित
यः। प्राकृतसुपकारव्यक्तिः। तस्मदृशीतस्वजातापावेतिविकल्पोन्मनसि निधायाद्यं दूषयति। नताविदिति। ततोपमा
शंकते। स्यादिति। नन्वेवं पृथ्यगनक्तिदेशोपि तादृशपरमोपकारोपादेवप्राप्तानाकस्पलचशांगत्वं। क्वाहलोपास
रमनुष्ठानबाधोन त्वनक्तिदेशः दूरितिन्मतेनिदूष्टमेवेति चेत। नप्रकृतिकृसवैत्तुप्याद्दृष्टैवावघातादेस्तज्ञातीयोप
कारहेतुत्वेननसहाधेतदाहेपासंप्रवेनागत्वस्याप्यसंभवादिति। दूषणमुपसंहरति। तस्मादिति। पदार्थातिदेशः। प

श्या॰ टी॰ ३

पूर्वस्य यागस्येति देशः अनिष्पन्नचिह्नर्शपत्तिः केवलमिति ः अप्रयुक्तमिति मंत्रस्मृत्यातं चोदितानिर्देशेन हृदेशेनाग्निपद पूर्वसेवमो
पेपिकापूर्वकल्पनाप्रसंग यप दोहविध्रानः फलसले पूर्ववत् वाधविघातश्चा निष्ठ आपद्येतेतर्थः आत्माभिसनेन विहुति
रूपसाधनोपदेशादेवा यथाग्न्यासपरमोपकारस्यातिदेशा योगात दृपायनेनावांतरव्यापारस्यैवांगजन्य दृष्टादृष्टं संपादन
रूपस्यातिदेशो पूर्वक इति सूच्यतिः आर्थिक इतिः उपकारषष्ठभावेन पदार्थधर्मः शाब्दापन्नत्वादर्थातत्वतिदेशो ननु
त्वात चोदोतस्य यः शाब्दातिदेशपक्षेपि प्रधानवाक्यैकवाक्यतापन्नस्यैव विध्यंतपदार्थत्वात् सचकार्य वृत्तिमत्वेन तत
त्रोपवाधात् स्वार्थवाधोपपत्तिरित्याह । अपि चेति । अंतिमोंशः । अंतिमांश हत्प्रेति कर्तव्यतावोधकवाक्यशेषः हविरि
ति । हविः शब्दोत्र हविः प्रकृतिपरो तेपःन त्वेवमुपकारपदार्थभेदेनानंतातिदेशकल्पने गौरवादाग्नेपागतमो
पकारातेनैकेनैव रूपेणोक्तस्यैवातिदेशस्य विकृतावव श्यापत्ते कथमवघातवाधस्तदेशे शाब्दतात्पर्याभावो
ज्ञेय प्राप्तभावात्कथं प्राप्तवाधत्वमत आह । तस्मादिति । आपाततः प्राप्तिरुद्देशोभिप्रायात्वयह एववाधोनतु वस्तु
तः प्राप्तस्य निवृत्तिः शाब्दं तु वस्तुतः प्रसक्तिव्यतिरिक्तविषयमेवेत्यर्थः सूत्रार्थस्तु विधापत इति विधिरंगजातं तत्रव्या .राम:
ख्यावातस्यप्रकरणात् तदतिदेशात् सर्वेषां कर्मानुष्ठानस्यादिति ॥ ॥एवं वा॥ ॥वस्तुमात्राविशेषाशेकानिरासायोदाह ३

रणादिविशेषपरतया वर्णकान्तरमेतदुच्यते॰ शतेति॰ शान्तकल्पलानितत्सशिमाशामुवर्गादिवंशानिपसंतमितस्थर्येद्रुतिमत्स्मा
त्स्व: कल्पलपदार्थस्त्रमध्यमपवत्रपपरिमाणा॰ पवोमध्यकृतेत्रय: कल्पलत्रदतिंस्मृते: चर्विति॰ अचरो चरुपदार्थोदनमित्र्ये गो
रूपेतिशेष: अमयातद्वैपच्छादितिभाव: तथाचावधानस्यप्रकृतिद्वारामोर्पाश्वेचरधर्मत्वादिहापि कल्पलानामुक्ती करणावस्था
पन्नहवि:प्रकृतित्वान्नाम्नातिदेशेनप्राप्ति: नचहविरंतराभावान्नकल्पलानांतत्प्रकृतित्वमितिवाच्यं॰ अन्तमेदाभावपिब्रा
हितंडुलयोरविप्रकृतिविकृतित्वस्यावस्थाभेदमात्रेणापिसंभवात्: वचनादिति॰ पूतेष्वपयतीत्यस्मादित्यर्थ: एतच्चसिद्धा
तामिश्रापेणा: फवेपन्नेत्वतिदेशादेवावघातवत्स्यासेम्नपयोहतमात्रविधिरिति तेषांसिद्धांतमाह॰ विनापीति॰ मिश्रापेणा: प्र
र्दपन्नेत्वतिदेशादेवावघातवत्प्राप्ते: अनुमार्थ: प्रोक्षणादिभि: वैशेषनविविक्तावपवत्वेन: तथाचमिल्क्षमाह शपन चरूशको
पपत्तौ नसाध्यसादृश्यपरत्वेनारब्धार्थेतपावघातप्रापकत्वमुक्तं: अग्निहोत्रपदेत्वगतोप कारापेक्षपावचटदगौका
रइतिभाव:॥ अर्थलोपनिबद्धपेवाधस्यस्फुटत्वान्नत्सदेहोहाहरणो वर्णोक्तातरमाह:॥ ॥एवंवा॥ ॥ वेश्वदेवमिति: भा
तव्य: शतुस्तब्धानतद्वधकामस्तिपावत्॰ तेचरुमिडाभक्षणाधनेतावद्विषिद्धायपित्वाप्रकृतिवद्दक्षेणअतिगम
स्तनुधानविभजेत किं तरदमहं चरुमूहनं कुर्वन्नमुचामुं चशतं व्यूहामामर्थकमिदमिति मंत्रमुच्चारयन्शाम्यया

शा॰टी॰
४

चतुरंगुलया समेन चसव ङ्का कारेणा यद्दृह्लिमत्रेदित्यर्थः तदावयंधिष्ण्यानं ध्यायेत्तत् अर्हन करणो पद्धोमयो अवमज्जेतत्पते
त पच्च स्फे आश्लिष्ये तमलग्नमवेत द्रुहक्रमगुणाक विष्णुर्देवस्यपोनमपति पा द्यये दित्यर्थः कालइति साभिधेना मपा नीत
ाल स्पे इत्यर्थः चोदक शब्द सवैशवदेवि कालि देश परत्वक्रमेणाशंकते कथमिति प्रकृता वा ज्यभागप्रधानप्रया
जानुयाज स्विष्टकृद्देवता नामावाहन धर्मः विष्णुश्च नत देवता कार्ये आज्यभागादौ विहितत्वरलिनतद्यमानावाहनेलमे
तेत्यर्थः अकृतार्थत्वात् अनमलभ्यप्रयोजनत्वात् आवाहनस्यहि विष्णुस्मरणाप्रयोजनत्वं तु नामतः सिद्धमिति नतत्र
यत्नानापदस्य थं नैमित्तिकेति निमित्तनिश्चयएवनैमित्तिके धिकारात्तद निश्चये प्रधानविधेर्वा प्रवृत्तेर्नै तद
र्थाणां तुष्टानमित्यर्थः ननु समानविननि मित्तवशात्कर्त्तव्यमत आह अविहितत्वेति अनधिकारित्वात्प्रति विधमावात्रि
फलत्वमित्यर्थः तस्मादिति देवतावाहनकालइति शेषः निमित्ते तु नाते कर्त्तव्यमेव साभिधेमानं तपलोपे पिप्रधानक
तावाहनवाधायोगात आधानं तत्यं वाध्येपियोतेराशिकासमभागानुष्ठानवदिति ॥ ॥८ष्टि॥ ॥ आतिदेशिको
स्मृतिः नन्वारंभणीयापापा पुरुषसंस्कारद्वारेणमत्वात्तत्स्यचसकृदनुष्ठानेनैवोत्पन्नत्वसर्वप्रकृतिमयोगसाधा राम:
रणत्वस्येवविकृतिप्रयोगसाधारणपस्यापिसंभवाद्दत्ताद्वयोरावपपत्तिरित्याशंक्याह सा चेति दर्शपूर्णमासाकार ४

स्य मार्गादित्यादेः अङ्गादिप्रकृष्टसंस्कारकृतानामस्य च प्रकृतावेकत्वेपि विकृतौ भेदात्कर्तव्येति वद्भवत इत्यर्थः विकृतिसंततविहिता
धानं भरूपक्रान्तमस्योतास्यपेनाह: कर्तव्येति: विकृतेस्ततद्वैधमप्याह: अङ्गभूतास्विति: विधिविहितचिकीर्षा द्वात्र प्रवृत्तस्य २।
वर्त्तनरूपादेः प्रजनपतिसांगप्रधाने च चिकीर्षितेति द्विधपश्च वा ऽभोव्यपदिश्यते तेनैवार्थसिद्धत्वात्तु नागादेः प्रयपदेश इतिलु
प्तार्थ इत्यर्थः ननुप्रोतिष्ठोमादेः प्रार्थ्यतपेवलहि किं यतामित्याशङ्काम् अपाकरोति: ज्योतिष्ठोमइति: ज्योतिष्टोमार्थमित्यर्थः ज्योति
ष्टोमादेः प्रद्वाराद्दीक्षणीयापार्थत्वं तु न संभवतीत्याह: दीक्षणीयादेरिति: तस्मात्सवस्याभावः ज्योतिष्टोमादेः प्रसमप्येः अत्र शब्दे ति:
दीक्षणीयात्वेनादेः प्रविषयत्वामावादित्यर्थः ननुसांगादेः प्रविशेषणात पांगानामपि विषयत्वमस्त्येवेत्यत आह: ज्योतिष्टो
मेचेति: विशिष्टविषयकप्रह: तद्विशेषणाप्रवृत्तिरर्थिकोति नत्वविषयत्वेनादेः प्रसहादत्वमित्यर्थः ननुदीक्षणीया
कालीनतद्दादेः प्रयवहारमस्कृतत्राह: प्रथमेचेति: पूर्वसांगप्रधानादेः प्रसवत्वतार्थप्रथमइति भावः उपसंहरति: तस्मा
दिति: सूत्रार्थस्तु: अङ्गभूता दीक्षणीयादेः अङ्गं प्रसमप्रधानविषयत्वादिति: शेषं सुगमं॥ प्राधान्याच्च॥ ॥ अतिदेश
वशं गति: अधिकां शङ्कामाह: पूर्वेति: नैमित्तिकेति: इष्ट्यादेः प्रहरिवित्कुनशक्यत इत्यर्थः अग्निनैत्संततरे प्रपदे
ष्टमित्यादनुषंग: आग्नेयमित्यादि यथावत्कुनशक्यत इत्यर्थः सूत्रार्थस्तु अप्रमसहितात्वप्रधानाविवर्तेत: कृत: स

शा·दी· वैषयिकांशस्य व्यवहारतोऽधिकांशग्रहणाभावादिति॥ ॥तस्मा०॥ ॥दृष्टव्यापारं भूतं भवद्वा कोऽसावात्मैव संगच्छति: द्रष्टत्वादि
५ वदंशत्वेन दृष्टव्यापारं भावाभावाकृतमर्थं प्रकृतेनान्वितिः दृष्टकृपयोगतया पूर्वं भाषाविषयतामाह: दृष्टव्यापारंमिति: सिद्धांतम
ह: नेवमिति: अशक्यत्वमेवोपपादयति: साहीति: अपूर्वविधेरज्ञाततविषयत्वादिति देशस्य च ज्ञाततविषयत्वाद्गुणप्रदेक
त्रज्ञाततत्वाज्ञाततत्वयोः संभवान्नातिदेशसंभवस्तमर्थ: एकमेवेति: वेदकृतविधेर्वेदे हि प्रकृतिवच्छब्दस्य हकृतस्या
कृतागविधाप्रकृत्वादिति भाव: तत्रैवमस्य॥ ॥कर्म्मेच॥ ॥अज्ञाप्यातिदेशि कोऽसंगतिः सा बकृद्भूतिः एतदा एव क्रतो
र्वत्वेनेवेदितव्या: तदाप: खलउत्तरविदि: तत्रैवबलीवर्देबधनार्थं मिदं वातान्यद्भूतारलयोरस्मिन्नतत्खलेवारप्रतिबलीव
र्द्दामितक्रत: संचारादिति खलेवालीमृत्युचातेसैव प्रयरमर्थ: प्रयमिति: अच्छेसामृमिस्पर्थंवाप: प्रयमामृमेषताग
मिषताखलेवालीमचातेसैवप्रयरमर्थ: प्रयमिति: अच्छेतामुमिमर्थंवापं: प्रयमामुमेषतामिषताहोतमभिमर्थं:
अतिदेशेति: छेदनस्याश्ववालोनपृणकृते: साक्षाद्देवादृष्टकृतापूर्वार्थत्वादंजनादिवत्कर्त्तव्यत्वमित्याशय: छेदनार्थंदति
·एषत्ते तिलदग्गमृनार्थत्वप्रतीतेर्ग्रिमन्मस्य च छेदनार्थत्वाद्दोषप्रसंगम न द्वारा छेदनार्थत्वमेवनत्वदृष्टार्थत्वमिति भाव: राम:
छेदनाभावात्तदर्थाग्रमनाभावेप्यनुगमनं स्यादिति शंकानिरासार्थं स्वदेशेसाकृकं: सूत्रार्थत्व: होमकर्म्मवद्द्रव्यप्रासर्थं ५

रूपप्राप्तिरूपा यथाप्राप्तिर्वर्त्तेत । अग्रहणार्थतास्त्वत आह तादर्थ्ये रूपप्राप्त्यर्थत्वं श्रुतिसंयोगादिति ॥ ॥स्थालीपाकेषु॥ ॥एवं वृत्ते
गतिः तत्रैवेति । एषु यागरूपप्रकृतावेवेत्यर्थः स्थालीपाका वाहुतिः स्थाग्रवाहुतिः एषु सामान्यवच्छेदनं पश्चात्तु विशेषत्रितयार्थः । न श
क्नोतीति । रूपाभावं वादित्यर्थः । स्थालेवाल्पामाराद्रूपकाभिकेत्यन्वयः । कर्त्तव्या । एतत्काष्ठि स्थालीपाकादित्यर्थः । अग्रहणार्थता द
विशेषमाशङ्क्याह यद्यपाति । रूपकार्यापकारयोः समवधस्य कल्प्यत्वाद्धाराद्रूपकारित्वस्य दुर्बलत्वमित्यर्थः । सूत्रार्थस्तु
स्थालीपाकेष्वतिमात्रतादध्विकरणात्वे नसंस्कार्यत्वाभावाद्भवति विशेति ॥ ॥पशौ जे च॥ ॥अतिदेशिकासंगानि । उत्तमोऽयं
तदर्थमिति । देवताविधिनेत्याहकारदेवतायाः कल्पितमागाकर्मसंबधात्तद्देवत्यागमागाद्रूपकारित्वं । नामन्तेतु मन्त्रवर्णाद्दे
वाद्यादेर्देवतात्वान्नस्याच्छागमागादाद्रूपयोगिनः । अमागाद्रूपसंस्कारकत्वमितितदर्थत्वमितिभावः । नमन्त्रादिति । वचु
नस्य शौकं प्रवृत्तेरितिभावः । तस्माद्वा चानेकं स्वाहाकारदेवतापाः । ग्रसेति । स्वक्रवाकेनप्रस्तरं प्रहरतीतिवादित्यर्थः । नचेति
। एवं वाद्यादिदेवताकत्वनिश्चयेसतिमन्त्रविनियोगस्तस्मिंश्चमस्यमाद्दिदेवताकत्वनिश्चयएतस्मिन्नेमात्रपूर्वमितिभावः । अ
स्मादेति । मन्त्रगतास्मादिशब्दानामित्यर्थः । मातरश्वद्वदिति । धामादिमानकर्त्तरियौगिकस्यमातरश्वशब्दस्य जनमाहृद्धि
वदित्यर्थः । यद्यपि शतस्पतरकल्पनापन्नपागोत्योवप्रकातथापि स्वाहाकारेष्वादित्यादर्थसंभवाद्वृद्धिकल्पनमप्याप्त

मारैत्योक्तं नामत्वासंभवादपि देवताविधायकत्वमित्याह ॰ किंचेति ॥ मंत्रवर्णा भावाशंकित यादि तस्य च मायेन नामत्वास्यात् नचैत
त्संभवति ॥ मंत्रगतस्याहा शब्दस्यार्थ परत्वे नत्स्वाहा शब्दप्रापकत्वायोगात ॰ स्वाहा कारशब्दस्य शब्दवाचित्वात् अत स्तस्य देवता
त्वेन विधिरेवेत्यर्थः ॥ विस्पष्टयजतीति तद्देवता विधायित्वं लक्ष्यणा या स्या इत्याह ॥ नचेति ॥ मंत्रस्य वधेनेति ॥ तथाच स्वाहापदवन्मंत्रव
र्त्तमानत्वा पपत्तिरित्यर्थः ॥ लिंगाभावान्मंत्रगा मिस्त्रिस्विदेतत आह ॥ कस्मात्तचेति ॥ उपांशुयाज इवेत्यर्थः ॥ प्राग्रूक्तमनोनाम्ना पूर्वपरिह
रति ॥ वचेति ॥ सामर्थ्या द्धि योग्यतातत्त्वा नंसंशयस्य साधारणमेव हेतुः ॥ अयोग्यतानिश्चयपक्षे प्रतिबंधकः सत्तु नास्तीति विनियोगोपि
वाधकस्त्वर्थः ॥ योग्यता त्वान्नम त्वा त्स्याह ॥ संभवतीति ॥ प्रयोजनमाह तस्मादिति ॥ स्वत्रैरस्यष्टार्थम् ॥ ॥ तज्जा ॥ ॥ अपवादिकीसं
गतिः ॥ पूर्वेणेति ॥ प्रकृतदेवताप्रसमित्ताहृस्य र्थत्वरूपेणेत्यर्थः ॥ अग्नीषोमीयेति ॥ अग्नि संस्कारकत्वेनैकदेवताकेषु गतिदे
शः स्यात्नानेकदेवताकेष्वितिभावः ॥ स्वत्रैसंस्काय इति शेषः ॥ ॥ पशौ ॥ ॥ अपवादादनंतर संगतिः ॥ तद्धिते ॥ तद्धितस्य देवता
विशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्देवतापागुणात्वावगमइत्यर्थः ॥ विपरीतमिति ॥ अग्निभूते त्यर्थः ॥ आसोममिति ॥ सोममावहति हवि
र्दानशक्तं न पंतीत्यर्थः ॥ अग्निना प्रणापमानेन प्रतिति दंतीति पशुपासशेषार्थः ॥ नचगत्स्थैतत्स्कत्व परिहरति ॥ पशुश्चमेनं ॰राम॰ ६
मिति ॥ यदुक्तं पशोलतादिरूपा देवतामाचनप्रतो ग्रशेनि पतेतितत्राह ॥ तेनेति ॰ अमावेतनास्थैयोक्तं ॥ वा सर्वशेषे गानिय

मातः केचित्तु अग्न्याधेयमितिनिर्दिष्टे इव्ये विधिविरोधेणापेक्षाभावान्न वाक्यभेदोक्तः विशेषो विवक्षित इत्याशयेनेदमित्याहुः सैवेति
निर्वपणप्रमाणांतराभावे पात्रमत पुरोडाशपात्रस्य दृष्टार्थं तत्त्वबलात् तममान शब्दाविरोधाच्च निर्वपणसिद्धिरिति भावः दैवतं तोरेति
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिविधिसमर्थः पशावपि देवतातोमांसप्रमाणमिवदिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः ॥ ॥ चरू ॥ ॥ चरोरुत्तराधिकर
णे प्रयोजनोक्त्या पादसंगतिमाहतीति देशिकोल्लतन्तरेणेति स्फुटीभविष्यति ः ओदनमात्रस्यैव सिद्धिरत्योदनेति ः यथा ति ः अन्यथा
ग्निमाधिकरणविरोधस्तद्धस्तयाचेति ः एवं च स्थालीमेवधोदनस्य वाच्यत्वप्रसक्तो नागहातविशेषणेति तस्य पुनर्विशेषणा
एव शक्तिरित्याह तेनेति ः सोपि सिमनेन स्थालीनामिधीयते तत्र प ः स्वयं सर्वविहवि ः संबंधश्चनपागविनेतितत्सिद्धिरणात
भावः अन्यथेति ः हविर्विशेषाणामनाम्नोक्तानां प्रसिद्धिरिमन हनीयसेव शक्तिवलोनहविर्भूमित्यर्थः उपचरंतिः प्रयु
नते ः पृथगजनेभ्यः साधारणाजनेभ्यः स्वचरुसाधार्थः ॥ ॥ सकपाले ॥ ॥ अतिदेशिकासंगतिः पुरोडाशस्थाने चरोरविक
पालस्थाने कसविदविधानान्न कपालनिवृत्तिरिसधिकाशंका ः सयवनः उत्कमित्याः उपधानमधारेषु कपा
लस्थापनं ः आदिना कपालसंतापन पुरोडाशप्रथना ग्रहः तेनेवमत्रैताः क्रवमसीत्यादिना ः पातिकाचारत्वपय
ति ः नचेति ः तथा च पूर्वाधिकरणनापवितेधादप्रक्तोयमाचारैत्यर्थः उपधाननिवृत्तौ चतदंगमासादनमपिन

शा॰ दी॰ ७ गोदके नभाप्यते: किंत्वर्थान्तरानुधानमित्याह अन्यदिति: सत्त्वार्थ: सुगम:॥ ॥इति श्रीमत्कलसमभहस्कविरात्मजदेवनाथ
कृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रथमस्य प्रथमः पादः॥ ॥छ॥ श्लेषः॥ ॥पूर्वपादे ऽर्थलोपप्रयुक्तो वा
धर्मकः अस्मिंस्तु तदपवादः प्राधान्येनेति संगतिः पादस्येदं स्थितिक्षेपं लुप्तार्थत्वादिति विलक्षितस्य प्राकृतफला
संभवात्स्यादर्थः ननु प्राकृतप्रयोजनाभावेऽपि वचनवशादेवादृष्टार्थं कर्तव्यमिति शंकते: नत्विति: विकृतस्तु कुलवा
पास्येव पत्न्यर्थत्वात्तस्य चरुकपाले उपधानावघाते प्रत्ये पस्य लक्षणा पावधाय कर्मित्वाशयेनाहनेति: दृष्टस्या
दिनाविकृतिप्रयोजनत्वे उक्त: केचित्तु घृतमिति सम्भावितो पापै: तेन घृतस्य प्रणापरं वचनमित्यारु: सुत्वदिति:
विकृतस्तु कुलाभिसंयोगरूपकृत्यर्थ: लक्षणायेतित्यपपतनेन पाकाविनाभावाभिसंयोगस्य लक्षणा पाविधायतेनत्वस्य
कृतित्य: प्रामेण्यार्थलोपाभिवर्त्तमानस्य प्रतिप्रसवमात्रकारणे लाघवात् अत्र मया घृताधारस्य मन्त्रिवाक्या देवमाशेरत दृष्ट
नानर्थक्याप्रयोगेरिति भाव: ननु विकृतस्तनुकुलाभिसंयोगरूपमुख्यपाकस्य प्राकृतस्यासंभवादेवाप्राप्तेरभिसंयोगमात्रस्य
चाप्राकृतत्वात्कथं तद्विधानस्य प्रतिप्रसवरूपता सिद्धिरित्यरुचेराह पदार्थ: एवकारेणारूपादिप्रत्यवनिवृत्तिरूपविकृतिस्त्र रामः ७
दास: अत्र च कृष्णलस्य प्रणाविधिरेवमानमिति भाव: अवहननाति: प्राकृते प्रयोजनेन हवि:सिद्ध्यर्थं विकृतिरूपे

असत्यपीत्यर्थः स्पष्टम्॥ ॥उपसंहारात्॥ ॥अपवादानुष्ठानेऽपि सुतरामुत्सर्गस्याभिधानाद्यो कार्यसिद्धेरिति शङ्काधिकरणे नोत्सादनमन्तर
सङ्गतिः विषयेति। कुम्भलक्षणशूद्रस्य हेयगतत्वे नानुष्ठानं क्रियागतत्वे तु शूद्रनिवर्तकत्वात्समानाधिकरणमित्यर्थः नान्वितिः एवं च वीप्सानु
वादे दोषापत्तिरिति भावः तत्रेति चतुर्णामेवेत्यर्थः अत एव कानामतासिद्धमित्यर्थः ननु चतुःसंख्यावदानविशिष्टस्य होमसाध
नत्वे न विधानात्कथमन्यागमत आह चतुरवत्तमिति अकृतसंस्कारत्वे होमसामान्यं विधाय तद्गतिं च तु संख्याविधिरिति न त
त्प्रयुक्ते यथा ऊनत्वमित्यर्थः सिद्धान्ते तु एकदेशिमतं स्पष्टार्थम्॥ ॥मन्त्रा गान्तु॥ ॥अपवादिकासङ्गतिः कृत्वेति मन्त्रान्ता
द्वयप्रतिपन्नत्व स्यात्रेवपादेवहस्य भावात्त्वादिति भावः पूर्वेति उत्पत्तिवाक्य इत्यर्थः मुख्यात् मन्त्रे पानुकल्पात्पार एवम्प्र
तिप्रसवलाघवाद्विधीयते न त्वप्राप्तानुमन्त्रणादुच्चारणं कारत्वमनुपास्तानुवाद इति भावः॥ ॥एकधा॥ ॥आसिद्धेर्निकी
सङ्गतिः तत्रैवेति कुम्भलक्षणवेदित्यर्थः शंयुवाकस्तन्त्रयागादिति मन्त्रः चतुर्होतारो कालभेदाच्चतुर्होरहरागो मकाक्तौ विल्ह
तत्वान्नानाकालत्वादिति सोऽन्त्रहेत्वर्थः शेषं सुगमम्॥ ॥सर्वत्वं च॥ ॥अन्वाधस्यापवादादनन्तरं सङ्गतिः अत्र च सिद्धान्तेऽपि
सर्वमित्यनुवादः रूपवेति तेषु तत्र विहरतीति तद्यागात् इत्यवतेवपरिहर्तुं यस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धविधानसिद्धेः पूर्वप
क्षे च विशिष्टो देशाद्वारकस्य भेदो दोषः सन्न्यायानर्थक्यदोषस्य परिहार्ये सोऽत्कटत्वादुपेक्षितः इत्यर्थस्तेषां ब्रह्म

शा॰ दी॰ महाणामेवमर्वतं॰ अधिकारात प्रकृतत्वादिति:॥ ॥पुरस्तु॥ ॥पूर्वोक्तबाधापवादं कंतुहसंगति: पुरूषमाज्ञापनयात्स्वकाद

८ तमेव महत्त्वमिति सूत्रार्थ:॥ ॥एकार्थत्वात॥ ॥अबाधापवादत्वसंगति: व्यादेशो निर्देश: चोदकेति: दृष्टं ब्रस्त्मात्तिमा

देश: कर्त्तव्यस्तत्र्य: होत्रादीनां प्रत्ययाभावेन तदर्थव्यादेशासमासके: चतुर्थ्यधिकारोऽस्मिन्नस्त्यागमवस्थावाधार्थव्यादेशाप्र

8 सक्तिमत्तदभावाद्वचनमेसत तत्र धर्मकरणाभावादकथनं सूत्रार्थ: स्पष्ट:॥ ॥अकथितं च॥ ॥अविवक्षितकारकसंगति: स्व

नकर्तृत्वेति: दुह्यादिति पदमुक्ता दानमेव कर्तृत्वताभावनाकर्मतामनीयते कर्मातरसाभ्य ततातेम्पा तु दानम्

पपोत्तनेप्र करणादद्रूपकृतपकार: कस्यत्रस्ताद्दुपकारकदानं: अनतेस्कृवाक्यस्त्छकर्मकरवाविकृल

कपदाद्बहनगापाकथंविदुपस्थितापाप्रावत्तदुर्वलमितसर्थ: एतदापातत: दानस्य प्रामस्त्वात्द्विधीपमानसचकरणात्वा

वस्यप्राप्त्युदनुपस्थितात्दृष्टार्थत्वाप्रेत्नपाचअविकदद्दिणाप्रहोपस्थितानसमर्थताया प्रबोचितत्वादतो पुत्तमत्तरमाह: कि

चेति: स्वल्पेपिकर्मणासहसंदक्षिणाद्दर्शनात्म्रहृत्स्त्रप्रिअतपेपास्यकृतोसोमचमसादक्षिणादर्शनात्कर्माननुरूपद्

यत्वमितसर्थ: नामधेयेति: आनतेलोकेनिपतद्व्यासाध्यता दर्शनाद्दुक्तनिपमोनुपपन्नइत्यर्थ: सिद्धांतमाह: कर्मक राम: ८

रेभास्त्विति: आर्त्विक्कर्मदुच्यात इति स्मृताऋत्विक्शब्दस्य कर्मकरवाचित्वादिति भाव: परिभषणादीत्यादि मंत्रकर्मानन्

दे

स्यादवति पयमादिसंग्रहः अध्यायसमाप्तिं सूत्रप्रयोजनमाह तस्मादिति तत्र पञ्च भागनामेव ऋत्विक्त्वे नानत्वप्रहणादिति भावः।
हत्रंसप्तमम्॥ ॥ शेष॥ ॥ वाधायवादसंगतिः। परिक्रयोऽविगानविः अनीशानस्वेति आनतौ तिं विनाऽसंभवात्तस्य चत्यक्त
द्रव्यस्वामित्वाभावेनायोगादित्यर्थः गतार्थतां परिहरति स्थितेचेति ततो यदि मन्त्राद्यवगातत्तदभावमाशंक्याह माधितः
इहतुमतोपि मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वपारकार्थतानिराकरणेनोच्यत इत्यगतार्थतेत्यर्थः पूर्वपक्षमाह चेतदद्दक्षिणा दानवत्परिक्र
याथ्यादित्यर्थः॥ ॥ वरणं॥ ॥ अत्र वरणमाध्याधाधमाशंक्य तन्त्रिराशादयवादिकौशानि इत्यादीति इत्यादिनामन्त्रेणोत्यर्थः न
ऋत्विजः संपादयेदित्यर्थादृष्टसंस्काररूपकार्यविक्लमेवफलं तच्च मन्त्रेपि यजमानात्तत्त्वविजत्वप्रतिपन्न मानानां ऋत्वि
क्त्वविधानात्तदर्थकापेक्षिताशयः। अत्र लुप्तार्थतादित्वाकारप्रयत्नेषो नेयः सिद्धान्तमाह मैवमिति प्रार्थनारूपवरणात्पासानस
र्थतायादृष्टत्वान्न दृष्टार्थमेववरणं नादृष्टार्थं दक्षिणादानार्थत्वे यस्यात्तु शोधापकत्वदर्शनादित्यर्थः ऋत्विक्मम
यिनाहृयरूपये नतदर्थत्वादनुष्ठानं स्यादित्याह ऋत्विक्प्रयोगेति किं तन्त्रऋत्विकशब्दस्य अनुयजनकर्तृत्वार्थत्वात्त
स्य च वरणेनानतिद्धायासं पाषद्वत्वनियमस्य प्रकतौ विधानेपि मन्त्रे उद्धारभूतानतिलोपाद्प्रसङ्गात्कनियमामम वरेण
न विनापि यागकर्तृत्वस्य नवैगुण्यमित्यर्थः एवमध्वर्य्वादित्यमन्याध्वर्यवमापनिमित्तमेतिनतस्मापि वैगुण्यं ऋत्विक्

शा॰ दी॰
९

कर्मैकदृश्यत इति सम्मतिलोकप्रयोगं चानुमत्या हयपदिविति ॥ अत एव लक्षणापाश्रितिकार्ये यजमानविधिरिति षाष्ठसिद्धांतइति
भावः सूत्रमस्पष्टं ॥ ॥पत्नी ॥ ॥पोनरुक्त्यंपरिहरति ॥ द्विगोति ॥ वचनवलाद्दृष्टार्थत्वपरिकल्प्यार्थत्वमाहित्यपुन ॥ समाधीपत
इति भावः अतएवाह ॥ पूर्वेति ॥ आक्षेपहेतुमाह ॥ नात्रेति ॥ समाधिमाह ॥ विध्यंतरेति ॥ अदक्षिणानिमत्रोपाधानातिरूपक्रमा
सत्रविधिशेषोर्थवादस्तत्समर्थः सत्त्रेतादर्थ्यात्त्वार्थता सत्त्रस्येति द्वित्वपरः नमस्येति चानुषंगः ॥ ॥उदवसानीय ॥ ॥पत्नि
पवाधापवादसंगतिः उदवसायेति उपरमेस्यर्थः तत्रेति ॥ अंगप्रधानयोरेककर्तृकत्वमुदितिभावः यादृतुमत्त्र प्रयो
गगतालिंगोदेशेन येयजमानादत्स्वेनयजमानविधानेष्टिपूष्टिशामनीयस्यतस्य योगवहिर्भूतत्वेन आत्विक्कर्तृकता द्वक्षिणा
या दृष्टमतिसंवद्दृष्टार्थत्वमेवेतिभिभावः तेतु हामत्रोगत्वेसत्यातिदेशिकयजमानैकत्वबाधः अत्राधिकाभिभिसत्वात्वष्ट
नात् अन्यात्वेनु नेतिफलं वोध्यामिसध्यापसंगतिः इतरथेति ॥ सत्रपदार्थस्योद्देश्यतयाथवाविधेयतयाविध्यन्वयाभावात्के
वलस्योत्तरकालोपलक्षकत्वमत्रपरस्माहिस्यर्थः शाब्दत्वाद्विति ॥ तथाच श्रुतिवलात्सलकल्पनमपिनदोषइति भावः
काललक्षणापरिहरतिनचेति ॥ सत्रं स्पष्टार्थमूः ॥ ॥तेषांतु ॥ ॥इतरवाधेपिसंहत्यकर्तृकत्वमत्रधर्मोनवाध्यतइति एवाध्य॰ ॥ राम॰
करणामपोजनविशेषाद्धेपासंगतिः अंतरेति ॥ एकैकस्यनयजेरन्निति सिद्धांतउक्तेऽर्ऋत्विक्सदस्याववद्वेचाप्रयोजन ५

विशेषत्वेन संगतिः अंतरेति एकैकशब्देनयजेरन्निति सिद्धांत उक्ते आक्षिप्तदृमल्लगविचारात् उपपत्तिः एकेनैव सर्वप्रयोग
सा गा मत्वपाक्षत्ति जामात्रवश्यकत्वादतः सिद्धांतात्माकुचितांतरवभर इति भावः सद्देद्धिपन्नवतएतेनराजप्रयोगहितो
मासुत्यकाम्योपतेया ता मितिवदितिदर्शा तार्थः शेषं स्पष्टं ॥ ॥तत्रामान॥ ॥उतत्रक्षिप्रिमित्सनंतरं संहेतिशेषः
तत्रेति नच दृष्टश्रमनीयस्मोदवमान समानकर्तृकत्वावगमो नतु तदगात्मप्रयोति वाच्यः दृष्टश्रमनापेनेति तती
यापाकरणात्वावगमात्संगस्य चकरणत्वेन समानकर्तृकत्वान्वयात् यजेरन्निति यजधातुनायो व्यापारः प्रधान
कर्तृत्वस्यबोधनादिति भावः युक्तंतरमाह किंचेति परिक्रपार्थ्यं द्रव्यमिति शेषः किमर्थमिति प्रधानाधिकरणात्क्रमितमर्थः समाप्यं गते
इतिगाशब्दवलादेव आत्तिकमिद्देशित्सर्थः अधापसमाप्ते धर्ममाधानांतरमाह अपि चेति एवंच पजमानैककत्व वाधरंभिसंगतिरिति
भावः प्रवाधिकरणामिद्धांतमाह स्थित इति नचेति तदर्थत्व पाविहितमेवग्रहणं अत एव चलिंगादिनाक्रतिकल्पनपेत्तागतमि
द्धिरित्यर्थः ननुद्वमान कर्तृगतत्वेनप्रमापमान दृष्टत्वस्य तत्समानकर्तरि प्रतीतिः कुतस्तद्विवहेत्यत आह उदवसायैवेति
नेष्टकदवमानकर्तरि शब्दाद्दृष्टत्वावगमः किंत्वर्थात्तस्य चनिमित्त वदधिकारिरूपो देशप्रमात्तत्वात्तु तगमविवल्ला यागकर्तरि
तथैवप्रामत्वान्नविधानमित्यविवन्नेसर्थः वस्तुतः समानकर्तृकत्वबलादेवैकैकरूपेन कर्तृत्वसिद्धिरित्याह किंचेति॥ ॥

शा. दी.
१०
10

॥ काम्येष्टौ ॥ ॥ तत्रामानिमसप्यपवादात्संगतिः । द्वाह्मिभि । सरस्वती विनशनादारभ्य तह्नीं सत्रमिदं विहितं । सरस्वती च यस्मात्संवेता
दाभ्यप्रवहत्तितत्र प्लक्षवद्धमूलोत्सत्रजलप्रस्रवणगामस्मिन् तस्मात्पयमिष्टिः । कार्यंत यद्ग्रह सारस्वतमत्रे । अपूर्वा गोष्ठी । अपूर्व
पद्रूपा पामिष्टौ चोदकेति । ऐष्टिकातिदेशेलर्थः अतिभि । अपूर्वेय अग्रा लात कार्येषु । कार्येष्ठ ष्ठमवेनैवातिदेशोपगमा
दितिभावः । ननु प्रयोगद्वारापिप्राकृतेष्वेव प्राप्तिर्नापूर्वैगोधत आह । तस्मिन्नेवेति । तथा च प्रसंगसिद्धेर्न कत्रां कान्ताधीने ष्टिकृ
कत्रेति देशः । पुरोडाशप्रयाजादीनामिवेत्स पा सत्रार्थत्वः । काम्येष्टौ चामानत्विजोदृष्टार्थ्याभिः समनुषंगः । कुतः दृष्टार्थत्वानशब्दा
दिति ॥ ॥ द्विष्ठे च ॥ ॥ अतिदेशिकोसंगतिः । पाहीति । गार्हपत्ये पशोत शब्देपग्नार्थमुपहितेष्वकपालेषु परिद्रपत्रोभेपाजाऊ
ति । पतेदितर्थः । विशेषांशं कामाह । दक्षिणोति । काम्येष्टौ दक्षिणा शब्दाभावादृष्टार्थतापत्तौ । इहतु तस्त्वाद्विशेषस्तस्य र्थः । प
श्वपाति । प्रधान दक्षिणायैव प्रसंगसिद्धत्वमदृगभूतायाः मम्यानदक्षिणान्तरापेक्षे सर्थः । नास्ति चारित्वो । नावता तथो । नच पुरुषा
र्थनिषेधात्कर्मापिनकृतुवैगुण्यं । अत एवमान्नतवहेदितिपुनः कृतौ निषेधहानि वाच्यं । दृष्टावस्थापादानविधानात्तथा का
लेदृष्टे सति अत्विक्तानुपपत्तेः । प्रयोगमध्ये दृष्टेच अतिहृकनाशासु हृष्टार्थनिषेधेनापि कर्मोनि पप्रसिद्धे कृत्वाविनाभूतकृत्विकस. ग्रहः
तंधेननिषेधस्यकृतमता दृतिवदं लि । सूत्रार्थस्तु दृष्टेदानस्यापिदक्षिणात्वापनयः स्यात्तस्य कृत्विकत्वविधानादिति ॥ ॥ अ १०

स्त्रियप्रतः॥ ॥द्व्यष्टानवद्धद्वनास्त्र्याधिकार इति शंकोस्यानास्संगतिः द्वीन्हितानांमध्य इतिशेषः उपनयनवर्षा नेदिष्टः संविधाना
द्वेति सर्वेस्वारण्वसमाप्यते सयत्नमितिपेयसंविधानादित्यर्थः अथवावरणामरणाद्विंसपादनादित्यर्थः सूत्रे त्राविप्राप्तिपेधादि
तिपदच्छेदः शेषंसुगमं॥ ॥पदिनु॥ ॥पर्वाधिकरणप्रयोजनकथनासंगतिरितिहशंविनुमाहः जीवदिति कृतेति अनुमति
वाणमतस्याधिकारइति कृताविंनयेत्यर्थः उपाद्यसूत्रवाक्ये स्कारकातेपाः आगादुपकाशिधनुतिहाहाकर्त्तोपपते अत्रष्ठा
शक्यत्वादिदिससंवाकृसंस्कारस्यासशक्यत्वादित्यर्थः सूत्रार्थस्तु प्रादिवचनातेषामस्याप्यधिकार इति शेषः तदाजयसंस्कार
मितिसमाहारद्वंद्वः दोहनादिपेष्टिसहितं अर्थतोलुप्तं तदर्यत्वादीहाघयथत्वादिति॥ ॥कृतयमेनु॥ ॥आगादिकी
संगतिः सुकृमिति शुक्रारवीयहहोमकालेपजमानोन्वारभतेस्पृशतीत्यर्थः स्वातन्त्र्येति अमाधप्रकृतिस्पर्शानुकूलव्यापारा
श्रयत्वलक्षणासेवेति आमानपेक्षयेति माधामसंपद्यते आख्यातशब्दो धातुपरः सर्वमाख्यातजं नामेति निरुक्तस्मृतेः तथाचश्रा
धाम्येन धात्वर्थानुव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं काष्ठानिज्वलन्तिस्थालीपचतीत्यादौ काष्ठादिगतव्यापाराश्रये च प्राधान्येन धात्वर्थान्वयित्वात्ते
षामुख्यमेव कर्तृत्वं प्राधान्यस्य विवक्षाधीनत्वादित्यर्थः सूत्रेगुणत्वादिसनेनपूर्ववसंस्कार्यत्वाभावउक्तः॥ ॥कामयनितु॥
॥आपवादिकीसंगतिः कृतेति निहन्तिवांकमर्मसेत्यादत्तछमनिहन्तत्वाभिधानादिति भावः वस्तुतो स्याश्रितगुणकामानां

शा·टी·
११
श्पेनविंतंविन्वीतस्वर्गकाम मरणान्ताही अंतमुक्त्येनेसादिवचनवशाद्धिरूढौप्रकृतिमच्यातेह श्चिप्रापेणापिविचारोपपन्निरित्याह : वर्षु
क· वद्धवर्षगाकारी : सदः सहोनासकंमेडप· फलवत्सकाममनाविषपत्वहरूत्वाकामनाया अज्ञानेफलत्वाभ्युमवदस्यर्थः पश्चे
तरस्य जीवतोनुच्यमानानि काम्यानि नविधंतेतयाम्नतस्येति सूत्रार्थः ॥ ॥ इहार्थस्य ॥ ॥ आतिदेशिकीस्मृति : तन्निवंधनानां
स्वकवाकप्रवृत्तिनि वंधनानां : किंविस्रोहारेच सूक्तवाकत्वनस्यादिति भावः लुप्येति : प्रकाशाभागादित्यर्थः : सूक्तवाक
त्वनुसमवेतवचनत्वमितिननस्यान्निरिति भावः सूत्रार्थस्तु : अर्हदृत्तिः सूक्तवाकाहारैहार्या आयुराशास्त्वमुताद्योऽभ्यान्निवु
त्तेरन्निति ॥ ॥ स्ववां ॥ ॥ आतिदेशिकांसाजि : यजमानफलमेवेति · पार्वकांचनपतेऽत्रन्विज आशिषमाशास्तेयजमानस्ये
वतदाशास्तइतिवचनेनऋत्विजांपारतेभ्यात्रयजमानफलस्यैवापतिहृदयं भवति भावः तथा चायमर्थः योयजमानः पापीयाद
दरिद्रः स्यादिति वसीयान्धनवत्तरः स्यादिति वा कामयेततस्य होतानीचैःस्वैःस्वक्तमेणापा अपावध प्रारयवोहेति ध्वनमहेनाकार्य
कारणान्निर्विसम्पदारियेच्छापि नविरूध्यते : सूत्रस्यार्थः ॥ ॥ सर्वस्वारस्य ॥ ॥ उत्तराधितोपोध्यात्मवेनासंख्याति : विहितइति : स
र्वस्वारोग्निष्टोमः मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयं स्वर्गमियादिति वा स्पेनेत्यर्थः : तत्ति : आर्भवसोत्रंत्रतायस्वमादौ राम :
कर्तव्यंतत्कालइत्यर्थः आर्भवे प्रस्तूयमाने भिंप्रविशतीति वचनादित्यर्थः शिष्टः अवशिष्टंप्र· नतु भीत्तगागतविधेरेवावि ११

धापकत्वं नमंत्र गतस्ये षस्येत्यत आह ॥ न ह्येति ॥ अवर्त्तकत्वस्येम पत्रस्याप्यादित्यर्थः ॥ न तु प्रेषस्य ग्रहणाधीनत्वान विधिसाम्यमतः आह
न ह्येति ॥ स्यात्वंच ॥ अपूर्वत्वेनाकर्त्तृत्व दोषः ॥ अप्रामाण्यापत्तेः ॥ प्रयोक्तृत्वमात्रमिति ॥ मात्रचा स्वातंत्र्यव्युच्छेदः ॥ तथाच स्वतंत्र पु
रुषप्रयुक्तत्वमेव पौरुषेयत्वं न च मात्रापातीति न दोष इत्यर्थः ॥ एवंच प्रामाण्य विषयप्रेषस्या विधायकत्वं न त्वप्रामाण्य विषयस्यापि
किं त्वावश्यकमेव विधित्वमिति भावः ॥ किंच ॥ समाप्तिविधि विनापि षष्ठ्यन्तस्य नत्वकाशः कतपाकस्यागतत्वानुपपत्तेः ॥ समाप्ति वि
धिफलं न भावश्यकमेवेति बोध्यं ॥ नन्वत्र मरणकामइति मरणस्यैव फलत्वावगमात् स्वर्गसिद्धौ किं प्रमाणं नेनेत्याशंक्याह ॥ स्वर्गाये
वेति ॥ अन्यत्र फलत्वाभेपि मरणस्य पुरुषार्थसाधनाद्दुःखात्यातिनतुस्वतेतदुक्तमिति तेषं ॥ नमरणामिति ॥ स्वर्गस्य गाहपानेकोदे
शो बाधमस्ये ह्यन्मरणस्यापि निष्टत्वाच्चेति भावः ॥ एवं तात्वेति ॥ मरणाङ्गको पंजनु ॥ स्वर्गसाधनत्वमिति तात्वेत्यर्थः ॥ अत्रार्थे हरिटीका
संमतिमाह ॥ तथाचेति ॥ मरणे न प्रधानस्य स्वर्गसाधनं ॥ प्रकृतमन्यत् ॥ सूत्रं स्पष्टार्थम् ॥ ॥ गतेरत्ताद्यधिकरणेत्र प्रसङ्
गात्तु पात्नीमन्त्रविशेषारत्ते ॥ क्रियमाणा वरणाम्यनु पात्नीवरणा ॥ ॥ गुणालोपे ॥ ॥ आतिदेशिकाङ्गगतिः ॥ प्रकृताने छिपु
आधानकर्त्तव्यामुः नचाप्राप्ता पा इति ॥ अतिदेशेना विहितापार इत्यर्थः ॥ सूत्रे मुख्यस्य तानन्तरं क्रियणस्याहितिपूर्व
सत्त्वादनुषज्यते ॥ ॥ मुष्टिलोपात ॥ ॥ अत्र संख्योपा मुष्टिगुणत्व निरासाद्रूपा लोप इत्यस्य प्रत्युदाहरणाम

का. टी.
१२ दर्शनात्संगतिः नैवारः निवारप्रकृतिकः समसदृशशरावपरिमितः मुष्टिद्वयं मुष्टिपरिमितद्वयं नेति तथा च चतुरो मुष्टीनि
समस्तनिर्वापविषयता समदृशे। तत्र प्रधानविषयत्वाद्भिन्नविषयत्वे भिन्नपर्याप्तिग्रामं साधनत्वेनार्थादेकविषयोऽपि निपातादिविरोधो व
ऽपरिहार्य इत्यर्थः समानेति मानलक्षणाकार्यैक्यानुमुष्टिपरिमाणावच्छिन्नद्रव्यं शरावपरिमाणावच्छिन्नद्रव्येणापरिच्छेद्य
रूपकार्यैक्यासंख्यायाः सदृशत्वरूपमित्यर्थः द्वितीयपक्षमाह समसदृशेति सिद्धान्तमाह नेति आरूप्यमेवैकहायन्यातामि
ति भावः द्वितीयासूत्रेति साधनत्वलक्षणायामितिशेषः यथाक्रमे द्वितीयाः साधनत्वगवितपाऽसंगतेः तथा च संख्यामुष्टिम
योद्देशेन संख्याविशिष्टमुष्ट्युद्देशेन वा निर्वापविधौ वाक्यभेदापत्तेरोमत्वाच्चो अप्रकरणकनिर्वापस्य च सक्तुवद्विनियो
गप्रसंगेन विवेषपदमिति भावः न च संख्यायाः परिमाणपरिच्छेद्यत्वात्तथा चाहिरण्यतया द्रोणं सं मिति वाच्यं मिथो गौणितामावेष्ट्ये
कृत्रिमांगत्वे च मतिवक्तृस्वभावप्रयुक्तवैषम्यस्याकिंचित्करत्वादिति सूत्रार्थस्तु मुष्टिलोपापेक्षया संख्यालोपोपयुक्तः स्यात्
मुष्टेर्गुणत्वादिति॥ ॥औतनिके॥ ॥आतिदेशिकीसंगतिः गोद्रव्येति धेनुशब्दो धानकर्मत्ववचनः वत्सहषभशब्दो व पाविशे
षवचनौ आमाधारणमिति वस्तुतो गोमात्रनिष्ठअवांतरजातिपुरस्कारेणावच्छिन्नस्य तथापीति गोत्वस्य नाभिधानादिति। राम:
भावः लक्षणायेति अजे वैजात्यावच्छिन्नस्य वा धान्यामामतो धानकर्मत्वादौ लक्षणेत्यर्थः सूत्रार्थस्तु औतनिके स्वाभावि १२

केऽसाधारणगुणाश्रुते द्रव्यसाजात्यस्य विकारो बाधः तस्य गुणस्याजे कर्तुमशक्यत्वादिति॥ ॥नैमित्तिकः॥ ॥नैमित्तिके गुणसाधारण्यनिमि-
त्तके कार्यलाच्छप्रसक्तस्य कृते ऽजे स्मार्तकृताख्यनापत्तेरिति भावार्थः शेषं सुगमं॥ ॥विप्रतिषेधे॥ ॥अत्र बाधापवादसंगतिः अ-
प्राप्तस्य विधानादिति· अर्थसिद्धस्यापि प्रयोगान्तर्विधानादित्यर्थः अन्यथा हि केनचिन्छपितस्य सिद्धस्येव रूपादिनाग्रहणांस्मादि-
त्यर्थः प्राप्तेरिति· स्वपराविधानुरोधावधस्य कृतिर्व्यवस्थापाद्य तत्र व्रीहिप्रवृत्तं पंसम्तु षष्ठ्यन्तनियमेऽर्थः तथा च नियमानुष्ठान-
स्यस्त्रप्रणामपुरुषत्वात्तदभावे लोप इति भावः एतच्च वक्ष्यमाणरीतिमनुसृत्य बोध्यं व्रीहिशास्त्रस्यैव प्रकृतत्वापादानतन्निमप्रयोजक-
त्वेऽपि प्रकृतौ हविः प्रकृतितण्डुलानामेव द्वारतया विकृतेर्ये तण्डुलानां हविःप्रकृतित्वाभावेन द्वारलोपाद्व्रीहिनियमनिवृत्तिः संभ-
वादिति भावः सूत्रार्थस्तु· विप्रतिषेधे उपदेशातिदेशविरोधेन द्वचनात्तरवलेवालीतंडुलवचनात्साकृतत्वसाग्रुणस्य दाहिर्दाहेन
व्रीहितत्त्वबाधादेर्लोपः स्यात् तेनैव च बलेवालीतंडुलादिना कर्मणा संबंधादिति॥ ॥परेषु॥ ॥आन्तेपिकी संगतिः आन्त-
पनिमित्तमाह शक्यत्वाच्चेति· एवादितोहोनं च बलेवालाम शक्यत्वं छेदनादीनां तु शक्यत्वमिति वैषम्यान्न बाधो प्रकृत इत्या-
न्तेपरत्वार्थः सिद्धान्तमाह प्रयोजनेति अत्र हेतुर्विदहनोतिः छिन्नाहीतादि॥ ॥अर्थाभावे॥ ॥आपवादिकी संगतिः अर्थे-
ति· पूर्वपक्षितः प्रायस्तानामस्य हि करणापयूहतां ते च पासत्वाजानामेवावहननादेरनक्षमित्वमतयावहननपरिहारपाद्यदिति हेरिअ

शा॰ दी॰
१३

13

लमेकः प्रयोजनमिति तेषं संभवतीति खलेवालावलीवर्द्दविमर्द्दनं चालनादर्थस्य प्रयोजनस्य संभवादिति भावः स्वार्थत्वादिति तद्धि
धि शुद्धितीयानां पूर्वं दृश्यत्वादिति भावः न पूर्वमिति पक्षेकः स्यात्तनस्तस्य खलेवालाभावात्तदर्थानां लोपः स्यात् छेदनादिजन्म
संस्कारागृह्णात्स्तु पूर्वपदार्थः स प्रयोजनानां तत्र केषांचित्लोपेऽपि नेतरेषां संभवतां पूर्वपदार्थत्वमात्रेणालोपो युक्त इत्यर्थः
सूत्रार्थस्तु अर्थाभावे त्वसंस्कारार्थतासान्नतुलोपमिति ॥ ॥ अर्थेन ॥ ॥ आतिदेशिकोऽस्तीति धानाः प्रशपवाः अभी
वामाया अमृतवत्सापाधेनाऽऽर्यस्यार्थः इव इष्येहित्यासधिता संस्कृतोऽसंयमः भाष्यमतं दर्शयति तत्रेति न नु संस्कृतिव स्थाना
प्रकृतिषु पुवेष्ववघाते कथं धानानामविघातः कथंच क्रमभाधदिति पूर्वोत्तरपक्षानुपपत्तिरितिचेत् सत्यं अत्रापमा श
पः प्रकृतौ याजीयत पाऽवतेऽद्वोऽवघातदर्शनादिहापि कृतमेव धानानां दृ वेषा तेऽवघातो धानानामविघातादकृतं वा इति पू
र्वपक्षः धानात्वाविधातापत्तेः परत्वरूपप्रवीवस्थापाम अवघातः प्रवाना पानी मता स्त्रवणोऽपि वहकृतोपात्री पह्नविः प्रकृतिले
नयाजीयत्वात् प्रकृतौ कृतइव्ये रहत्वं कृतस्य तस्येवं रूपकमभावे नवाधेऽपि न प्रहार्थवाधो युक्त इति वदति वार्त्तिकोक्तभाष्यदूषणं द
र्शयति तद्धिमिति धानास्वपि च वीहिव हतिहेतोन स्वरूपमात्रोपेत न्मुतिसंप्रकृतिवदवतरत संस्काराणां प्रकृतिवदनुष्ठानादिति भावः रामः
ननु स्वप्रयोजनं किंचिदवघातं विना धानानां निष्पत्तेः क्रमविपर्यासेन तदनुष्ठानमित्याशयः इत्यत आह पुनः कृतं चेति: प्रा १३

भाकरोक्तमाधमप्रमर्थनप्रकारमाहरूपेस्थिति· विततोः पूर्वापरीभावापन्नाः नतुक्रमवाधरूपेवनास्मिन्तस्मोपदार्थवाधइति शंकते यस्त्विति
क्रमवाधरूपविपर्यासेतद्धक्तातासापदार्थवाधरूपेवत्सादिति शंकते· यदीति· कृतेष्वेति ः अवधानपाकयोः पौर्वापर्यं तार्थि
कानविविह्नितमितिभावः एवंचार्थिकयोर्वोपर्यसपाकृतमाज्ञविपर्यासद्रतोशयेनतदभिधानमिसाह ः प्रकृताविति
ति केवलक्रमस्य [illegible]र्थः द्वितीयेति· तदुलानपिमचि ः गार्हपत्येह वारिष्म्य पतातिप्रवणादिलयं ः पेषणास्याकृततत्साधनस्य
फलमाह ः तस्मादिति ः सुत्राथस्क अर्थेनप्रयोजनेन पेषणासंमयविपर्यासे पाकस्तूर्वत्वेतादर्थ्यास्याकृतकार्यहविर्यत्वा
त्तत्वमाकृतत्वमेवस्यादिति ः॥ ॥इति श्रीमहिमहामहोपाध्यायश्रीमन्मज्जवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्र
भाव्यायां दशमस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥छ॥ ॥विकृतौ॥ ॥एवं प्राधान्येनवाधंनिरूप्यास्मिन्पादेप्राधान्येनावाधः प्रकृता
नामुच्यतइतिपाहमिदंसंगतिः श्लोक्या पूर्वपक्षमाह ः तत्रेति ः स्वरूपतः प्रयाजत्वादिना ः प्रकारमात्रेति ः आग्नेयादिगतोपकारस्य
पादनमात्रातिदेशादि सर्वः आतिदेशप्राप्तमिति· प्रयाजत्वादिनेति शेषः सामान्यरूपेणाप्रकारद्वयभावेनतद्विशेषणत्वे
नवाप्राप्तिसत्वात यथाकृतासंगतेः प्रकारद्वारतदति ः सामान्यतः प्राप्तस्यापि विशेषरूपेणानुवादसंभवादिति भाव
ः विकृतौ प्रधानस्य प्रयाजादेः शब्दवत्वाच्छ्रुतानिधानेवपाङ्गानामधिकोसान्निध्यात्तु तेषामा[illegible]सत्तसंनिधानाच्चनाति

दे यदितिसूत्रार्थः॥ ॥हिरण्यगर्भः॥ ॥प्राक्कालानुवादेन गुणविधेः पञ्जीवनात्मनो गतिः यापवाहुतिः पर्वं स्वेतमालभेतेति विहि
तद्रव्यार्थः समन्त्रकः इदं ञुर्दोधारं दतिमन्त्रगतः प्रजापति वा इति प्रजापति हिरण्यगर्भं इति तद्दत्त्वा प्रत्याण अमन्त्र इत्यर्थ
मन्त्रकार्यं मन्त्रप्रकाशन तन्मन्ति पमादः एव स्तुकमिति ताद्दशदृष्टार्थ तपाम्रत्र प्रातविधोला प्रवान् एवं स्मिन्क्त
नियमाद् दृष्टसकृत्स्यत्वेन गौरवादिष्टार्थः दृष्टान्तमिति इदं दृष्टार्थं स्वर्पसंपन्नतयामहे ः यागावस्थानमेक स्मस्कृतपतित्वा
मन्त्रीतिपतिपादितमित्यर्थः प्रजापतिशब्दो वेदे क्वचिद् इदि यथा प्रातरितिनाम युक्तवदोपद्माह ः पौ पीति ः अमन्त्रत
मिति प्रकृतौ अयतद्रव्यार्थः एवञ्च शास्त्रातिदेशप्राप्तेतस्य विकृतौ स्ववकृतप्राप्तमस्त्रन्मते वाधः स्यादिति भावः मन्त्र
स्याद्यर्थम्॥ ॥संस्कारे च॥ ॥पूर्वमन्त्रसमुच्चयापवाद वदन्नासादनादेः समुच्चयापवादादातिदेशिकी स्यादिति ः उत्कार
इति सोमे परिधाविति वा तुमास्मिन्धान्यातं वेदिं त्वालातत्तां सन्नावहि ः त्रिषा नागाशिरत्कार ः आसन्निभाव ः समिहि
तत्वं अनपक्रमणा पशोरपलापनं स्थविमानः स्थूलता संस्कारे आसादनादेः क्रियान्तर त्क्कताविधा एकत्वादितिसूत्रार्थः
॥ ॥षष्ठिः॥ ॥आपवादिकीस्यादिति ः अग्नेः चपने पद्मपाग्निसोम योन प्रकृतिविकृतिभावस्तथा पान्निकर्द्धासगीवे ः गम्
ष्टेः सोमिकतद्विकारत्वमितित्व दृतिहीनार्थता वगादिति ः स्वाहाकारलिंगानां होमद्वारे गोवदीनार्थतासंभवादिति भावः १४

सत्रं सप्तशार्थम् ॥ ॥ अग्न्याधेयम् ॥ ॥ समुच्चयापवादात्संगतिः पुनरनुष्ठीयमानमाधानं पुनराधेयमिति प्रसंगिनाकरोति ः तद्वेति
यो ग्न्यान्नाधायमायम् आनि पुत्र ज्यानिं वा जीयेत म पुनरादधीतेति मारापप्रत्रहाणौ निमित्ते विहितमित्यर्थः आनि जीयेत श्रा
सुपादित्यर्थः हानेदर्वादिति वनः एतच्च कामात् तस्या पुपलक्षणं ः मारापपशः स्त्रीकामो नाग्न... धीतेति कृते ः
पुनर्निष्कृत ः भग्नः पुनः कृतमधानः पुनरुत्सृष्टपादितं मली वनेन कृतमधानं एका गौः विधांतरेति ः पुनरिता
दिदक्षिणाविधीत्यर्थः एतदेवोपपादयितुं पृच्छति ः कथमिति ः निर्देशादिति ः कृत्स्नत्यर्थ इति शेषः सत्रार्थत्वाः नैमि
त्तिके पुनराधेये गुणासद्दक्षिणापाविकारेमतस्माधेयस्य दक्षिणादानमधिकत्वादभ्यधीरिति वाक्याहेति ॥ ॥ एतदुत
रपवस्त्री सप्तम् ॥ ॥ इष्टविधिर्मिनिधो ॥ ॥ संख्यानपेगवादिसमुच्चयाभावोक्तेर्गत्या देशिकी संगतिः किं वेति ः गवादेः
पशुजातीयस्य वा ः औत्सादेर्धान्यजातीयस्य वा अग्निपमेनेत्यर्थः हितापपक्षस्य दशानामधेकस्याचि देकस्मैत्सैव
पद्यतितत्तो भेदः पदेति ः पशुजातीयस्यैवेति निपमेदस्यर्थः तत्रेति ः इन्द्रियकामस्येति वत्साधाने षष्ठात्यर्थः तथा
चगवादिवत्संख्यापादक्षिणात्वापोगाऊवादानां दक्षिणात्वेन विधिः संख्यायास्तु गवाद्युद्देशेनेति मत्तु हे शंप
संख्यान्वयादित्यर्थः द्विजीपपन्नमाह तस्मादिति ः संख्याया अपि द्रव्यपरिच्छेदकत्वाद्दक्षिणान्वययोग्यतया मनस्यमेदपरि

श्रा॰ दी॰
१५
15

हारापथवीकृतत्वगात इयसंबंधप्रयोगेन सामानाधिकरण्यप्रयुक्ताद्दक्षिणान्वयप्रबोधितहत्तात्पर्यः चशब्देति: तस्येति सर्वनाम्नो
बुद्धिस्थपरामर्शं कृत्वा स्मापणादौ चचशब्देनासमसहिता नाबुद्धिस्थस्याहशानामेव संख्यान्वय इत्यर्थः प्रहेति: समुद्
यानिर्देशप्रहेतु चशब्दं विना न तत्सिद्धिरित्याशयः प्रथमतः कृतनिर्देशकत्वदक्षयति: नैवमिति: समाहाराभिप्रायमेकव
चनमित्यत्र दूषयति: नापीति: अशाब्दत्वात: प्राधान्येन शब्दागम्यत्वात: चशब्दस्य समभिव्याहृतपदार्थोपसर्जनत्वेन वृत
हो धकृतसमुच्चयनिक्षिद्धत्वादिति न तच्छब्देन तत्परामर्श इति भाव: पंचमपक्षमाह: किंचेति: जात्यभिप्रायं चैकवचन
मिति भाव: अनियम इत्ति पशुजातीयस्य धान्यजातीयस्य वा अनियमेन परामर्श: संख्यान्वयश्चेत्यर्थ: भक्तिहीनाभावादि
ति: एतद्वाक्यस्कृतभक्तिरूपदक्षिणात्वासंभवादित्यर्थ: अप्रतिषिद्धत्वादिति: अन्यस्य महोपकारित्वेपि न केसरिणा
ददातीति प्रतिषिद्धत्वान्न निर्देश इति भाव: एकाश्वप्रदानं विना तु वनानुपपत्तेर्निषेधसंकोच इति भाव: मुख्यत्वादिति: प्र
यमातिक्रमकारणाभावादित्यर्थ: अजादिसंख्या तु कपिंजलन्यायेन त्रित्वपर्येति तेषां सङ्ख्येति पाभि समनंतरं प्रत्येकमिति शेष:॥ ॥तत्र दानं॥ ॥
प्रवृत्तेर्विशेषचिंतनात्संगति: विशेषेति: विभागाविभागयोरन्यतरत्रापि यथापि च दानमिद्धमित्यर्थ: अर्धं चेति: कल्पितोसंप्रदानकारक राम:
त्वेनोपादेयत्वात्तद्विशेषणात पावकृत्वविवहेत्यर्थ: अतिगीति: परिक्रयार्थत्वेनेति आवश्यधाने: स्थितं: पूर्वपादे: अतिकृदानमिस १५

वे

विकारो ऽथानन्तर्याद् इति। मैत्रावरुणायेदं प्रयच्छतीति वृद्धार्थं तावच्छेनकर्मणो ऽभिप्रेतत्वेन प्राधान्यमस्य विवक्षणाद् इति ज्ञामुद्देश्य
त्वान्न तद्विशेषणत्वं कृत्वा विवक्षितो ऽर्थः। आनमनेति। एतच्चातिशयार्थमुक्तं वक्ष्यतो यथेष्टं विनियोगस्तत्स्वरूपस्वत्वापादनात् मुख्य
दानपदार्थस्य विभागमन्तरेणासिद्धेर् वक्तव्ये। अनन्तरपुरोडलकमाह। तुयदिति। देयाद् विस्रम्भस्य विभागाद् इति विदितानुत्थो ना
महे वपक्षापु भावविमतत्विति तिमन्त्रार्थः। अस्य च अन्तिमिः करिष्यमाणविभागानुवादकत्वेनापप्रतिसंयोगोद्वलकतामाव
मन्त्रस्यार्थम्॥ ॥ समाप्तम्॥ ॥उपजीवकत्वसंगतिमाह। स्थितमिति। सिद्धान्तमाह। द्वादशाहमिति। अधर्मसु र्टहपृतिं ही
नपिता ब्रह्माणां दीक्षयतां सदृश्म विधापकर्मस्ये अर्धिनक्षतो ऽपि नः पादिने इति समाख्या कल्पसूत्रविधिनामहति तां ब्र
मितिविभागः समेहक्षिणाया अध्वर्युकृतो निर्णीतत्वमर्थः॥ ॥तस्य धेनुः॥ ॥ एवं विधिकरणत्रयस्यो पोद्घातनया धाय स
गतिं करिष्यमाणचिन्तायाश्चोपोद्घातत्वेनानन्तरसंगतिमाहाथाधायसंगतिमाह। प्रकृतेत्यादिति। चेष्वदेव। दिष्ट इदं वदेवताकः
विकारः बाधिकाः पूर्वपक्षमाह। तत्रेति। ननु संख्यायां द्वयोरुपाविशिष्टदक्षिणाया विधेः सिद्धोत्तितत्वादन्यादिनाभिधेयत्वेन

शा॰ दी॰
१६
16

तदुक्तमाहित्यविवक्षायां प्रत्येकं दक्षिणात्वमनुपपन्नमिति शंकते: कथमिति: उक्तसिद्धान्तस्य प्रकारान्तरेणाक्षेपेण तत्रानुपपत्तिरि
तिसमाधत्ते: गणादीति: प्रतितं आनतिकाले विशेषत्वेनैतनन्तरं प्रतीपतद्विशेषः एवमप्येपि: अतदति: उक्तवस्तुसमानवा
दयोर्दक्षिणोक्तिगवाद्युद्देशेन दक्षिणात्वविधिर्न तु दक्षिणागवादिरूपेण गवादिविशिष्टदक्षिणाविधिरित्यर्थः नचदक्षिणो
द्देशेन संख्याया आश्रयविधौ विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरिति वाच्यं. तस्येत्यादेर्भिन्नवाक्यतामुपगमात्. दक्षिणोत्वसच पूर्वत्रानुष
ङ्गात्तत्र च संख्याया अनन्वयादिरूपाप्रसक्तेः न चैवमपि दक्षिणाशब्दस्य गवादिष्वन्वयेन तदनोपपत्तेः साहित्यस्यापि विवक्षि
तत्वेपि दक्षिणान्वयवेलायां साहित्यतयोपस्थितिमात्रेण युगपद्दक्षिणान्वयस्य दक्षिणात्वसंभवात् तत्रादिकाया: मत्र मामारन्न
सत्र भासपद्गतवक्तव्या विवक्षायामप्येकं [illegible]दोपात्तानेकक्रद्धिकामान्वयस्य युगपत्संबन्धदैवेति भावः अतएवास्मिन्सिद्धान्ते पूर्वपक्षिणा
प्रति दक्षिणाशब्दस्य वक्रवचनान्ततापादनं संगच्छते: प्रत्येकं दक्षिणाशब्दान्वयेतद्यपत्तेः संभवादिति ध्येयं. गवादीनामिति गवा
देर्निर्णयो जनतप्रगणास्यतदोत्वा पोगात घटस्यशुक्लादाविवऊर्ध्वमिवानतिरूपप्रयोजनत्वेन प्राधान्येन तु गवादेरित्यर्थः
ननु जातिगुणयोर्जातिविशिष्टत्वेनैतिनियमात्कथं गुणप्राधान्यमत आह: पदिति: आश्रयेति गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग:
लिंगवचनानीत्यनुशासनादित्यर्थः ननु सिद्धान्तेपि गुणवचनत्वानपायाद्दोषसाम्यमत आह गुणवचनशब्दस्येति. एवं १६

मुख्यामुख्यप्रवृत्तिमुक्त्वामुख्यपमुक्तिः श्लोकौ व्याचष्टे गवाहिरण्याचेति: स्वत्वार्थकृत्कर्मधेनुरित्युक्ता धेनुर्गावो निवर्तिकाम्यकुत्तो पृथ
यक्तूपाद हिरण्यगवादिरूपाद्याविधानात्तेनाशिगोत्व सामान्यमात्र हिकारः सा यथाशोपाद्याछि गोमात्रमूत्ति निर्वपत्सादि एवं देन सा
मा दागेव पविकाल्स्थेति ।। ।। एका ।। ।। एवोक्तिसर्वदृष्टिनिर्धाणनि हेतुदपवादमंगति: गोगतिकत्वविधौ तुतङ्क तत्सङ्ख्यानिहतिमा
त्रमितिक्रमेण पूर्वोत्तरपन्नापंता: चत्वेषि: गामितनेन संख्या जातिविशिष्टैककारकविधानादित्यर्थ: पञ्चशब्दमिति: क
पिंजलमापेनत्रित्वसंख्यागादूतिवडूवचनात्मासे: पंचत्वानुवादासंभवत्स्यर्थ: विधानेचवाक्यभेदापत्तिरितिभाव: यद्यपि पंच
पदसमभिव्याहाराद्बहुवचनस्य पंचत्वएवतात्पर्यान्नापंदोपक्षत्यापिचोदकानुग्रहापंपञ्चपदस्य गोसंबंधविधावेवतात्पर्यग्राहकत्व
मुचितमितिपरिहारो तेप: एतदस्वरसमादाह: पद्धेति: श्रोतसंबंधलाभादितिभाव: एकत्वस्याजाद्यात त्रित्वसंख्याविकारत्वेप
चत्वस्यचाश्वादिगतसंख्याविकारत्वे वारयितुमाति पदिकाभिहितेत्यक्तं: लाद्दशीचगोगतद्वादशत्वसंख्येवेतित त्याहतस्य
दृकृत्वपंचत्वयोन्नद्विकारत्वमेवेत्यर्थ: एतेनास्थ ।। ।। त्रिवत्सश्च ।। ।। अपवादिकासंगति: त्रिवत्सइति: साधस्केस्कतमि
दं: त्रिवत्सराख्यत्यर्थ: सांऽ: अनुत्कालितप्रश्न: सांडानुवादेनत्रिवत्सत्वविधोपाकृतत्वाष भसेवानिवृत्ति: सातिपूर्वपक्षन्नि
रस्यति सांडानुवादेनेति: सांडशब्द समस्तपशुसाधारणात्वासाव एकागमकत्वाग्नीषोमीयादिषपिप्रसंगादित्यर्थ: एवंचसो

शा० टी० १८

17

मक्रूपणाशब्दस्यानुवादत्वासंभवादानर्थक्यं• सोमक्रूपणाविशिष्टसांशानुवादेनुविशिष्टोद्देशाद्वाक्यभेद इति भावः सोमक्रूपणो इति•
प्रकृतस्यार्थसोमक्रूपानुवादेनेत्यर्थः निवृत्तस्यापेक्षेनुवदितिसूत्रार्थः॥ ॥काशो॥ ॥अपवादो इति• प्रकृतस्यार्थसोमक्रूपानुवादेनेत्यर्थः
निवृत्तस्यापेक्षेनुवदितिसूत्रार्थः॥ प्रकाशो॥ ॥अपवादिकीसंगतिः प्राकाशाविति• सुवर्णादर्शनाद्विविमहद्भास्करः त इति प्रा
काशपदेत्यर्थः अतइति• अध्वर्युपदानर्थक्यादोषादित्यर्थः संबंधएवेति• चतुर्थ्यभिहिताध्वर्युविशिष्टसंप्रदानः कारको द्दे
शो नहि तीयोक्तप्राकाशविशिष्टं कर्मकारकं विधीयत इत्यर्थः एवंविधकारकसंबंधस्य दानक्रियाधीनत्वाद्धातोरर्थे प्राप्तानु
वाद इति भावः केचित्तु अध्वर्युप्राकाशयोः स्वस्वामिभावरूपसंबंधो विधीयते स च प्राकाशयोरध्वर्यवे स्वनाद्भवतीति द्वितीयाचतु
र्थ्योर्भावास्य हद्दातिरनुवादरूपाः अजवक्रूपादिनापिसंभवतः स्वस्वामिभावस्य हानादेपकृतत्वसंभवात्तदनुवादानुपपत्तिः अशा
ब्दत्वेन च स्वस्वामिभावसंबंधस्याविधेयतानुपपत्तिरित्यस्वरसो बोध्यः कारकशक्तेर्भावनोद्देश्यत्वादर्शनादाह अथवेति• सूत्रेस्य शार्थ
म्॥ ॥धेनुवृच्च॥ ॥अपवादिकी संगतिः उपहव्य इतिः एतन्नामकस्य क्राहः क्रतुरित्यर्थ अनिरुक्तः उपांशुत्वधर्मकत्वात् शाब
कणिशब्दाः सहि यस्मादनिरुक्तः स्पर्शवित्तासि वर्णसमा हरूपतयानीलादित्वेनानिर्वाच्यस्तस्मादनिरुक्तेः क्रतावनुरूपस्य र्थः राम:
प्रकारांतरेणाह इति• लौकिकेन माथेना शुपायेनेत्यर्थः न चाश्वानुवादेन श्याबत्वमात्रविधानात्क्रत्स्ननिवृत्तिरिति वा वाच्यं हुक्त १८

व

ललाट इति गुणांतरश्रवणेन विशिष्टविधेरावश्यकत्वादिति ः सूत्रे पद्याहिरण्यस्य रुक्मस्य लचर्मे होमबंधहलोपरिहरतीतिपक्ष
पायनपक्षद्येऽस्यार्थः ॥ ॥तद्याच॥ ॥ आतिदेशिकीसंगतिः गुरुमते नविशेषाशंकां दर्शयति ः पूर्वत्रेति ः सत्वानिरूक्तरूपसमर्थवाद
ववधानादिति भावः ः गुरुमते नैवपरिहारमपि दर्शयति यद्यपीति ः ब्रह्मभागमात्रपरत्वे दक्षिणाशब्दस्य तदेकदेशलक्षणापत्तेरिति भावः
अत्रापीति ः अन्यथा तच्छब्दानर्थक्यादिति भावः ः सति हीति ः चमसः ऋत्विग्दक्षिणासंबंधलक्षणो दृष्टार्थ इत्युपसेके न वाक्येन बोध
नासंभवात्प्रब्रह्मणो दक्षिणोद्यमनं वसोमचमसविधानात् ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिरित्यनुवादाधिकरणे वक्ष्यामः इत्यर्थः ः दक्षिणाशब्द
स्यैकदेशलक्षणालेकमस्मतानुसेधर्मे होमइति भावः ॥ ॥पदिदत्तु॥ ॥ पदिदं तु प्रब्रह्मणः सोमचमसमसोनयुक्ततोल दोब्रह्मभागो
नप्राकृतदक्षिणाविकारः स्यादिति पूर्वपक्षप्रयोजनं ः सर्वनिवृत्तिः ः तासां दक्षिणानां कसुमधानत्वात्सुरूषमात्रपर्यादि
ति सिद्धान्तप्रयोजनं ः तस्मादिति ः वाक्यभेदप्रसंगादित्यर्थः ः ननु त्वन्मतेऽपि सोमचमसो देयः सचोद्ववदिति विधेयत्वेनोपादानादभ
दइति विशिष्टविधिरावश्यकः ः संबंधदक्षिणाशब्दस्वार्थानुरोधात्प्रब्रह्मसंबंधोद्ववचमसरूपकात्तत्क ऋतुदक्षिणा
१८ विधेवपुक्तइति सर्वनिवृत्तिः सातत्मा काशाविसत्वतु दक्षिणाशब्दाभ्यवगात्तप्रागमात्रनिवृत्ति दक्षिणाशंक्याह ः किंचेति
ब्रह्मशब्दसमभिव्याहारान्न दक्षिणापारार्थ्यविधानेननुसर्वक्रतु दक्षिणायाः तस्याः प्रतिसंबंधाकांक्षायाः समभिव्याहृताब्र
न्तं

शा॰दी॰ सशब्देनैव नि हूत्री आकरणि क क्रतुसंबंधानी विता इत्यर्थः तदिह मुक्तं कल्पेन यापीतिः तदयोदह पैवेतिच ः इत्तिशा पदेलदत्तां प
१८ इहरतिनिषा पीति॥ ॥ यजुर्युक्तं॥ ॥ आपवादिकीं हितिः यजुर्युक्तमितिः इदं सर्वं ज्योतिष्टोमादियजुर्मंत्रैः मंत्रेणाकृतमिति सर्वः नचा
यमिति अपर्वविधिपेत्तयानि यमसात्रविधौ लाघवादिति भावः निपमाकारं दर्शपतिः किंतहीतिः क्रतुप इक्षपं वेदद्यात् तद्य
18 जुर्युक्तमितिस्पि निपमसंभवात् इह पूर्वभागोत्तर वा इति तत्राह अथ पूर्वभागोत्तिति ः इत्यंतरमाहि तमाय कशाखाबाधाया
धार्द्धि समाख्या या सविभागा वाधायच पयजुर्युक्तं इदानीं तद्वर्प वदत्तेवं निपमविधिर्युक्त इति भावः स्वं तेनार्थम्॥ ॥
इति श्रीमद्धिद्धमोत्तमलक्ष्मणजनकेद्वनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशमाध्याये समतीपःपा
दः॥ ॥ प्रक्षति॥ ॥ पूर्वपणे देवाधापवादत्वेन गधा चित्तनमिहतु प्राकृतवैकृतपरार्थमनुक्तपक्षेति पाहंतरत्वं इष्टिकल्पेनैमर्थः
अच ः तत्रैवैष्ठेः एषामेव होमासमाख्याकं चित्तोऽनुहोमानीतिपाः अनुः प्रधानानंतरं आम्नाता इति न तु होमानुवादेन वि
३ हिताः येननारिष्टहोमानुवादेन मंत्रमात्रविधिः स्यादिति भावः वक्ष्पतोहोमानुवादेनानेकमंत्रविधेवासमेदः स्यादितितै
प. आदिपदेनः अंवाप ः इत्याप निपतये ः अत्रपर्से मेघपत्ते निगर्वयत्ते निपुणिकापे ः इति स्याहांता ः पशमंत्राः स्पादत्पेतेः सा राम:
धारणामिति ः अग्निहोत्रा हि साधारणमिन्प र्षः तस्पः नारिष्ठ होमकार्यत्वः साधारणस्यानुपपत्त्यापकत्वे हेतुत्वमसाधारणस्प १८

नुपस्थापकत्वमित्याह। विधीयमानस्यापीति। प्रसङ्गानुमानाभ्यां कार्योपपत्तिं निरस्यति। अदृष्टार्थत्वस्येति। नचेति। आज्यभाग
विधिनिराकांक्ष इह मेधीपदादित्यर्थः। उपहोमानामाज्यभागावङ्गोपकारत्वाभावात् मह मेधीयं वेष्यामिति समाधाने म
तभिमत्ये समाधानान्तरमाह। सन्निपातिनामिति। नत्वत्र ष्टोऽदृष्टदेवतास्थानेऽपि तत्संस्काराणां नामाबाधदिति भावः। आदे
त्रधायायां स्त्रे। एवं पक्षमुक्त्वदृष्टान्तवैषम्यमाह। शराविति। तत्र शरमयं बर्हिरिति समयड्विकारार्थत्वात् बर्हिः शब्देन
तत्कार्यसाधनद्रव्यलक्षणायां बर्हिः कार्यसाधने शरविकारत्वेति विधीयते। बर्हिःकार्यकराणां च शराणां केवलशरवि
कारत्वोपपत्तिरित्ययुक्तं कुशबाधकत्वमित्यर्थः। तदिदमिति। प्राकृतचोदनालिङ्गबर्हिः संयोगात् तद्विकारो बाधः। प्रती
येत प्रकृतिवाचकबर्हिः पदसन्निधानादिति सूत्रार्थः। प्राकृतनारिष्ठहोमकार्यजापकाभावात् कर्मोपहोमादिसंस्कार
स्यादृष्टार्थः। विकृतावधिकमिति मुख्यसूत्रार्थः। समुच्चयपरतया पठः। शास्त्रप्राप्तत्वात् शरसंयुक्ताः कुशाः कार्यद्र
ता शयेन। नित्यं इह शरादिमयडिति विशेषतो विकारार्थमयडनुशासनास्तित्वात् इति तत्पथम्॥ ॥एवं वा॥ ॥पङ्क्तिविचा
रे पूर्वपक्षमाधायचोदनेत्यादि सूत्रस्य वर्णकान्तरमिदं। समुच्चयापवादान्यगतिः इत्येति। माहेन्द्रोग्रहः। उपाकरोतीति। प्र
वर्त्तयतीत्यर्थः। लक्षणेति। इत्यसंबन्धिनीति शेषः। अविशेषणादिति। इत्येनेति शेषः। नचानुपयोगो। क्रियान्वयोत्तर

शा.टी.
१९

महत्तोकहायनीमायेनणार्थिकान्नपाङ्ग्यघोषानिपमइतिशंसं समासावगतेकस्मिपान्वयातिरिक्तस्य यघोषयोः पार्ष्टिकान्व

यस्मान नु भवादपेक्षाविरहाच्चतन्त्रिपमानुपपत्तेः इतरेतरयोगद्वंद्वेनसहैवसमाहारद्वंद्वं दूषयति इतरेतरेति लक्षणार्थे स

माहारलक्षणार्थे ॥ ॥सर्वदेव॥ ॥ आपवादिकीसंज्ञाः द्विषुवानामेकाहः क्रतुः अर्कः एतन्नामकं ग्रहं येषामिति

19 आहवनीयादीनांपक्षादिभिर्वाधोभीक्ष्वादीनां च पवादिभिर्द्विकल्पइत्यर्थः नैवभिसादिवाचष्टेः नहीति यद्गणाया

गनिष्पन्निरूपदृष्टार्थतेपि क्रता यदि विनियुक्तानां प्रकरणामहक्रतमयोगविधिनाग्रुणापदेवविधात्रमप्रकृतो वि

कल्पोनवादिक्षत्तोवाधइत्यर्थः एवं च प्रमाणामिदंसमुच्चये ग्रहणारूपसंस्कारमेहाडूत्स्वमेहातन्नघागाः समरूपका

र्यभेलसत्तद्रुपपत्तिरितिभावः ननु प्रयोगवचनात्यागेव्यग्रहाणांलिंगेनेवविनियोगदेकार्थतपाभगोवाविभज

त्वितिविभागमंत्राणामिवनसमुच्चयः स्पादित्याशंक्याहनचेतिः यत्रुक्कचिद्वाक्षिपतसोमरसस्पदेवतोद्देशेनत्याग

संभवादित्यर्थः तदुक्तं शक्यतेचाटहातेपिपत्रक्वचिद्दवक्षिपते इत्येस्मिन्देवतोद्देशभितरदृष्टार्थताविधेरितिदे

वतोद्देशरूपविशेषणामुखेनतुस्सतरामदृष्टार्थतेताहः यथ्येतिनचनिर्वापइत्याशिदेवताः स्मरणार्थतादृष्टार्थत्वमाशं शा.म.

कनीयं तद्ददन्नएवंहिवताल्वानवगमादितिभावः यदेतुं होतीत्यादितत्सतत्तताच्चभक्षत्वेनैवपागसाधनत्वाव १९

गमाऊहसांचविनाजदपोगादृष्टार्थत्वमेवयहगानामितिप्रौढिवादमात्रमिदमित्याहुः प्राकृतेष्वेवेति ॥ अतिदेशेन प्रकृतितः
प्राप्तमयहगानुवादेन बृहस्पतिदेवतामात्रं विधीयत इत्यर्थः येषां प्राप्राकृतानां अध्यक्षीमू प्रबंजनावयवं आग्नेयादस्मिन्
पूत्स्यकरणो वाक्यशेषग्रंथः सूत्रे च स्पष्टम् ॥ ॥ प्राजापत्येषु ॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः क्रतुपशव इति आग्नेयमग्निष्टो
मे ऐंद्राग्नमुक्थ्ये इति तत्तत्संस्थाकक्रतौ विहिता इत्यर्थः पशुत्वेनेति पशुगणप्रात्वेनेत्यर्थः अनेकेति अग्नीषोमीयादिसाधार
णमित्यर्थः न च सवनीयकालीनपशुयागत्वसामान्यात्सवनीयकार्यापत्तिरिति तत्कार्यप्रसादष्टरूपत्वात्कालसिद्धत्वेनानन्त
र्यभावाद्धेतक्वा अप्यालभते इत्यत्र तत्तत्कलत्वेमानाभावाद्विधायकत्वेनोद्देश्यपशुत्वायोगाच्चेति भावः तदाह अदृष्टार्थत्वादि
ति ॥ ॥ आमने ॥ ॥ अत्रापि सैव संगतिः सांग्रहणमिति देवेभ्य इत्येवसांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति विहिते इष्टावित्यर्थः अ
नेकेति पशिष्यादिसाधारणमित्यर्थः जित्वविशिष्टयागत्वं तु विशिष्टानुवाददोषग्रस्तमित्यन्तमेवेति भावः ॥ ॥ उपगेषु
॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः उपगातार इति उद्गात्रादिकर्तृकसामगानस्य उपगानहं गातारूपगानकर्तार इत्यर्थः उपगोद्ग
क्रियमाणांतसामगानमेवेति बोध्यं हुंदमप्रमिति गानमोपच्चपटति पञ्चेर्दुमित्नादस्य गानत्वाभावात् लीभिः क्रियमा
णस्य तद्रूपच पत्वायोगान प्राकृतसामगानोपगानस्यैवांगीकार्यत्वेन प्राकृतोपगानात्तनिवृत्तिः उपचयप्रत्यक्गान

शा॰ टी॰ २०

सुषुम्णा नमिति प्रपन्ने तु कुंडु मादिनाद नांगानलाभावे पिपन्नीमिः क्रियमाणस्य गानल मात्रे हेताम् संनिहिताइं दुस्मिनादपि त्वपोपचया

त्मकगानोपपन्नेप्रिविविषयतया नसामग्यानविषयप्राकृतोपगातनि कृत्रिरितिसंदेहसोपपयोगोसेपः कोउ इति। शंखको

डादि निर्मितवीणादिभिरित्यर्थः। शारीरगीतेः शारीरस्य वो पचपदस्य चमाना भावादिहकाउवीणाना मा वादि विधिव

ल्लशारीरत्वे विनश्यति रितिभावः। मा मा न्याधिकरणपेनान्वयस्य ायस्त्वात्तद मुषुपगामेनाह। भवनुवेति। शारीरमे

वेति। कांडवीणादिवा दनं कुर्वतो मिमुखेन प्राकृतमुषुपगाने कार्यमिसाशयः। नकथं चिदिति। साम साधनके शकुतेउपगा नेवीणा

दे। साक्षात्वा योगाद्गाना हि साधनकमुपगानांतरमप्राकृतमच विधीयत इत्यर्थः॥ ॥संस्कारो॥ ॥कांडवीणादिविधिवलादुपगानांतर

सिद्धिवत्तागुलवविधिवलात्कार्यांतरसिद्धिरिसतिदेश संगतिः। गोगुलवेनेति। यंत्रादिकृत गुग्गुलद्रवेणेत्यर्थः। इष्टार्थत्वातः उपलेप

नास्य दृष्टकार्यत्वातः सिद्धांतमाह। समस्मिति। अत्र मत स्य कर्मापतेमंजनसकर्तृसंस्कारद्वाराप्रयाराफ्रौ कर्मार्थतास्यातः सकृत्पूर्वमा

वितसिद्ध्यर्थं नवनीतांजनेविरोधाभावाच्च वतेवम मुख्य पदत्व प्राकः स्त्रे नसं योत्ति भिन्नकार्यत्वादित्यर्थः॥ ॥आघारन्ये॥ ॥आ

तिदेशिकी संगतिः। तापचताक्त कंबलः तत्रस्थ वृत्तवकलमितेकरतिमदमास्कार। अचांतनस्य। कृतमनुपमुक्तम्। तत्रेति। को राम:

पीनेगृत्यं। अतएव परिधानमप्योस्तु कनितमाः दर्शनादिति। यद्यपि योगाद्भूढे वलीयसीतथापि तिदेशानुग्रहाय योगादरस्ता २०

शेषः नन्वेवमप्युद्गात्रीयाहतत्वाद्धर्मस्यैवेत्यत आह किंचेति तथा च सिद्धवदनुवादकल्पितसमुच्चयवचनेनन्यायप्राप्तबाधापत्ते
रुक्तत्वाच्चिंत्यमिताशयः तेन पञ्चनवानामेवकृतत्वदर्शनं तत्त्वबलत्वंचाधिकरणिवृत्तदृष्ट्यासत्तुपरिधारणे हतनिवृत्तिरिष्टैवेति ध्येयम् ॥
॥ सामसु ॥ ॥ अत्राप्याक्षेपिकी संगतिः तत्रैव महाव्रतमथः सहसः सहोमैरुपात्तः अनुश्लोकेन पञ्चदशादिसामादिषु वर्णः उ
त्तरेति कलान्तरविधावभ्यस्ते कतेड क्रमस्तितद्विधाभावे प्राकृतनिवृत्तिरिष्टुत्तराधिकरणाम्भिह्यतत्सोकर्षमिति भावः सा
मसु श्लोकादिष्वर्थान्तरमभ्यस्तसंतानस्यप्राकृतेः प्राकृतानामबाधस्तिसूत्रार्थः ॥ ॥ अर्थैकत्वे ॥ ॥ आपवादिकी संगतिः नस्तुतत्वं इति
तु पाचादृष्टार्थत्वमिति भावः लिंगादिति दृष्टसंभवसदृष्टकल्पनायोगादिति भावः अर्थैकत्वेति हपमयोजनेत्य उपमानोपित
द्वारेवशेषत्वात्सोकृतस्य विकारेवाधइतिसूत्रार्थः ॥ ॥ सर्वेषां ॥ ॥ पूर्ववन्नैवविशेषचिंतनात्संगतिरितिसूचपन्नाह कौत्सेति
अविशेषादिति सामविशेषकार्यकृतिविशेषार्थत्वाभावादित्यर्थः यत्रैकमिति बाधस्यागतिकागतित्वाद्यावतो बाधेनवि
नोवैकृतोपदेशानुपपत्तिस्तावदेवबाध्यते नाधिकमिति भावः तदाहतन्मात्रेणेति ॥ ॥ स्तोम ॥ ॥ बाधापवादसंगतिः स्तो
मः स्तोत्रसाधनऋक्संख्याः द्वात्रिंशदिति अभिषेचनीयाख्यसोमयागो द्वात्रिंशत्स्तोमकः पवमानाख्यस्तोत्रप्रकृतस्यर्थः प्र
सङ्ग्रेति एकादशागामासामानीतिवचनादित्यर्थः आगमेनेति सामांतरागामानयनेनेत्यर्थः एषस्कन्निवेशिमाः संख्या

शा· दी·
२१

पाञ्चसामे नामिद्धेरिति वहस्ततरत्सर्थः अविवृद्धाविति वृद्धान्तः अविवृद्धाविवेत्सर्थः शेषं स्पष्टम् · सूत्रार्थस्तु · स्तोमविवृद्धा
वधिकं समुच्चयः द्रव्यस्य समाम्नोविकारो वाधः एतत्समागमस्येति ॥ ॥ पवमाने ॥ ॥ एवं तद्विशेषचिंतनाद्युद्दिष्टा नामि
क्रामसंगतिं दर्शयितुमुक्तं कीर्त्तयति अविवृद्धाविति तद्यापड्याते निवृत्तिरिति यावत् आवापः प्रक्षेपः तन्निबंधनः
वैरूप्यत्समाम्नोपदेशमयुक्तः पवमानेष्वेवेति पवमानात्यापयः आदिष्वेवेत्सर्थः पवमानप्रकरणाद्दृत्त्वशब्देन तदुत्त
गापन्ना दीनामेव ग्रहणात् ननु पवमानेषु कर्त्तव्यो पावावापो द्वापीतेगापया आदिष्वेवेतेवं विधृपयत्ते नस्तोत्रांतरेष्व आ
वापप्रसंख्यास्यादितिचेन्न पुनस्मेत्प्रकमेणात्तत्संबंधावापोद्वापमात्रस्य गापत्र्यादिष्वधिकरणात्वनियमनात् नन्विति
एकविंशस्तोमकेन्यतिरात्रसंस्थेनसोमयागेनप्रजाकामं भावयेदित्यादावित्सर्थः अविशेषेणाः द्वात्रिंशपवमानइतिवत्स्तो
त्रविशेषमनुपादायावदत्यति एतदुत्तरपादे सूत्रकारस्तत्र शेषः तथा च स्तोत्रांतरे संख्याप्रमाणार्थमावापस्यावश्यकत्वात्सव
मानगातावापस्यैव गापत्र्याधारत्ववचनाद्योनस्तोत्रांतरेष्वोनिवृत्तिरित्याशयः उक्तौ तावद्वचनवशेनावापनिवृत्तावगाता
भ्यासेन संख्यासंपादनं स्तोत्रांतरेष्वित्याह समाप्तिमिति प्रसंगाद्देकदेशिमतं दूषयति नचेदसमिति अमत्रापि सामांतरपाठाभ्या · साम:
दस्ख्लेपि नापः संख्यापाः एषक्लृनिवेशास्वभाववत्स्रूपः एवकारेति आवापस्यैवकारार्थविशेषणात्वेन तद्विधानहेतादि २१

तिभावः ऽकृतत्वादिति॰ तथा च कृतहानमकृतकल्पनयोरभावान्न त्रिदोषतेत्यर्थः साम्नामध्यापनसिद्धत्वायोनिष्ठैव प्राप्तेर्ना
मन्त्राणां पप्रसक्तिरिति परिसंख्यात्वपपत्तेरपूर्वविधित्वमेवात्र न्याय्यं इति वचनसिद्धिरिति शंकते नन्विति॰ यथा कल्पान्तरे पठितं तदेव
साम्नः स्वयोनावेव गानं वचनात्तेनतद्विधिरित्यर्थः प्राकृतस्तोत्रे हीति॰ यदि साम विधिबलाद्यां प्रकृतावपि प्राप्तिः स्यात्तदा कौत्साद्दीनां योग्या
नामेव प्रकृतिवद्गानं स्यात् : अचांतु कर्मप्रकरणास्यां स्वतस्त एव प्रकृता वयं गानस्य हि तद्देशेन च विकृतौ प्राप्तेनैतद्बाधेनयो
निप्राप्तिरित्यर्थः प्रधानभूतऋग्गानुरोधेन च साम्नामन्यथाप्यावृत्तिर्हा स्यात्को न दोषापत्तिरिति साम्नानि चेत्स्यते नोक्तं इत्यत एव प्राप्तस्या
वाप्रस्यववच्छेदार्थ एवकारोऽप्युपपन्न इत्याह एवमिति॰ वस्यामदति॰ उत्तराग्रन्थे कल्पावस्थं तद्योनेरुत्तरयोश्च गानादिति
वृत्त्यामदत्स्यर्थः ॥ ॥विधिशब्दस्य॥ ॥अवाप्तनियमवदेवताविशब्दनियमोक्तेरतिदेशिकीसंगतिः तद्याचिनिगमेष्विति
अग्निर्देवतावाचितागामिलापदेष्वपरदन्यमेतादिक्षिप्तस्यर्थः अग्न्यर्थश्रुतिः उत्सर्गतः शब्दस्यार्थपरत्वप्रतीतेरभिहितो
थो देवतेति बोधनेन विधेः पर्यवसानं तु देशकृत्वनुष्ठानकाले॰ तत्र चैकेन शब्देनैतपेक्षापाविधिगतशब्दासंनिधा
नादग्निहृत्पर्यायानतद्वाचकशब्दानुसंधानमितिसर्वेषामनियमेनप्राप्तिरित्यर्थः एकदेशिसिद्धान्तमाह॰ केचिदिति॰ विधे
शब्दविशेषविनापर्यवसानमितियदुक्तं देवतातस्य शब्दकरणकोद्देशघटितत्वेन शब्दविशेषमन्तरेणाविधिनातद्वा

धनायोगादत्रैवं संनिधानाद्विधिगतशब्दनियमस्यार्थः उच्चारणं तावत् उच्चारणपर्यन्तं दृष्टमिति अस्मिन्स्थिते तिः पदानुपस्थित
स्यान्वयबोधविषयत्वायोगात्कथंचिदित्युक्तम् सन्नंततउपस्थितिमात्रेणोत्तरार्थः स्यादेवमिति तदाह अजन्मान्वयबोधविष
यत्वे समुच्चयो वा क्रमवशेन स्यान्नतु तदस्तीत्यर्थः आकांक्षाकल्प्यान्वयपक्षे समुच्चयानाकांक्षणान्नेत्याह एकैकग्र
हणं ति अथेति तथाच ग्रहणप्रतिकस्यार्थमुद्देनपरार्थाद्वितीयस्य प्रथममेव साक्षाद्विधेस्समुच्चयः स्यादित्यभि
प्रायः एवंहि साक्षाद्विहितेनैव कांक्षाशांतेर्नार्थमुद्देनापरस्य विधिकल्पनेति परिहारांतिन्यायमत्राति एवंतर्हि शब्दद्वयस्या
प्येवमादिष्वपि यथा भेदविध्यनयोरस्त्विति शंकते अथेति ननु वत्र शब्दद्वयोपात्तस्यान्यतरस्याकाङ्क्षायां नञ्तत्वाद्मानाभावदत्त
माह अवश्यं हीति अग्निशब्दस्य चापेक्षितस्य जेदिमर्थस्यावश्यकत्वात्स्थानत एव तद्विधानं न त्वर्थतः पञ्चादित्व
र्थः अनन्या विधिद्वयोगोचरमिति भावः तद्विधानं चेति एवं च तद्वितस्याप्युपपत्तिरिति भावः विधिशब्दस्य मन्त्रकार्ये भाव
उच्चारणस्याप्यतस्ते न चोदनेति सूत्रार्थः ॥ ॥ तयोन्नरसा ॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः अत्र चोदेशतागतिरिक्ता एव नियमा
उदाहरणमिताश्रयेनाह चोदकेति अग्नेरहमुत्स्थितिमनुक्रोषमितासत्याउत्सितादिनिगमाः प्रवर्वे पशमेणाधिकाराकाम्या
हप्रकृतोविति उपलक्षणं प्रकाशनं एवं सति मायादेवविधिगतशब्दग्रामोनिगमेष्वग्निपदपाठोनर्थकइत्याशंक्याह स

इतिः अप्रतीपदेवतां विधिर्व्यातशब्देन प्रकाशयो हि सेतावन्मात्रं मायेनावगतं नवेतावद्वारं अमुकप्रदेशपागेनेतिः तदर्थं तत्र
शब्दपाठ इत्यर्थः विकृतौ तु यपदपाठाभावादाह विकृतावपीतिः उत्कृष्टस्याप्रकृतिपूर्वं कांगतातोः विवृत्तिपंक्त्याविति स्वेच्छ
र्थे॥ ॥प्राकृतस्य॥ ॥एषा पदाधाय वादास्पगतिः सिद्धातमाहः स्यादेवमिति उक्तं एकदेशिमतनिरासेन प्रपूर्वाधि
करणोः सूत्रस्य शार्थः॥ ॥तु ध्वंतमितिवक्तं वेपिवेदिकृपहोहस्मैवपाति कस्मात्त्वात्तविधिगात्त्वाच्च तुधन्वत
मित्युक्तं तुधन्वन्नपेत्यादिस्वप्रयोगानुवन्तुकरणात्तत्साधुरिति बोध्यं स्वरूपं लिंग तदन्नेनेति अग्नेस्त्वद्धितार्थोपसर्जन
मंत्र इव देवतायामर्पितस्मात्मेतयापि मंत्रविशेषणात्वेन यमाविधिलाघवदेवताविशेषणात्वेन तु पूर्वविधिगौरवमि
ति तेयं क्लिष्टकल्पनापरिहारायाह मंत्र मेवदेतिः विकृताः अमथाकृताः सूत्रस्य शार्थम्॥ ॥विधिस्त्विगम॥ ॥आ
तिदेशिकाश्चेतिः स्विष्टकृदितिः अकर्षंतयोक्तोऽतिभावः अमेनवत्तादिनाः यवेति यथा तुधन्वन्नातिदेशा
त्प्रह्यपमंत्रविशेषणान्त्वात्पितदनुग्रहाय येन केनचिद्दर्शिधानचित्तिभावः ननु स्यात् शब्द नियमेऽपि विधिनि
यमयोरेकसंभव इत्यत आहः तदपीतिः विधिनियमयोस्समानं स्याच्चाद्दकेनबोधनात् स्यात् शब्द नियमे मानाभावादिति भा
वः उक्तापदनवकृप्त नन्तगात या प्रपप्रन्नो न पूर्वं प्रवृत्तातिदेशमात्रान्तिनियमविरोधे विशेषनियमविधिकल्पनापासम

श्रा॰दी॰ थेऽस्या अयेनाह उक्तेति। शब्दविशेषणादेव्यानियमेतदभावे सतन्याभिस्याह तथेति। आर्थिकः नाह शपाठ कृतः देवताहिति।
२२ देवतावत् द्रव्यस्य शब्दावच्छिन्नत्वेन शब्दविशेषस्यतत्राविधानादित्यर्थः॥ ॥स्विष्टकृत॥ ॥आपवादिकीसंगतिः भूत
स्येति। भूताधिकारे हि कर्मणां प्रकृतेत्र प्रयोगेषु कृत्व इतिकर्मतापपदे भूते घंकृत्र कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययविधानात्तत्र च स्वि
ष्टवेन हं भविष्यतीत्याशंकार्थवादेन यागाराधितस्याग्नेः स्विष्टकरणाहेतुत्वकीर्तनमनुप्रयोगार्थं संभवतीति भावः एवं चा
ग्नीषोमीयरूपाणां मांसामानाधिकरण्यायोगात्कार्यलक्षणोत्साह। अत इति। उच्यतइति। कालविवक्षायां भूतकालनियमः इ
ह नु न तद्विवक्षेति न विरोध इति भावः। प्रयोगान्तरेति। वेदार्थानुष्ठानस्यानादित्वादिति भावः। देवतामन्त्वे स्विष्टकृन्नि
गा वर्तेत कुतश्च्छन्दस्त्वात्। रूपान्निगच्छति[illegible] इतिसूत्रार्थः॥ ॥सगुणस्य॥ ॥समुच्चयापवादेनसिद्धांतमाह प्र
योगएवेति। निगमेषु मध्येयावद्[illegible] मध्यानमात्रे[illegible] इति[illegible] पूर्वपक्षसूत्रार्थः॥ ॥स्विष्टकृदावापिकः॥
॥ततीपइति। अग्निस्विष्टकृतं यजतीतितद्विधिमत्वादित्यर्थः। आज्यभागाज्यभागस्विष्टकृतोर्मध्ये यागांतराणां प्रधानानामावा
पस्थानत्वं तत्रभवत्यावापिकः। अनूयाजस्येति पूर्वान्वितः। इष्टदेवतेति। मंत्रांशेनेत्यर्थः। एवंचपक्षद्वयविकृतौ स्विष्टकृतिदेवता रगमः
तरंतत्रतत्रोपानुयाजस्यवाधइति संगतिः॥ ॥अन्वाहेति॥ ॥शाखवत्कर्म चयर्थ कर्मः अन्वाहेतिचोदनातवादिति पूर्व २३

पतत्सूत्रार्थः अस्यादिपदानां प्राग्ध्रियाता नामैयाद्वो बाधप्रतिपादनाध्यायानंतरं संगतिः ॥ ॥मनोतामांतु॥ ॥बाधप्रवादसं
गतिः प्रकृताववेति प्रकृतोपादानत्वेवार्थवत्त्वमवितिननु विकृताबूहनिषेधहटुंका पामितयर्थः ननु वचनादृष्टार्थत
याप्रकृतौनिवेशोविकृतावनूह एवेमत आह शङ्कोतिचेति मामान्येति कतुसंबंधबोधकनास्तीत्यर्थः संग
तिप्रदर्शयति इतीति ॥ ॥एकार्थे॥ ॥विकृतौमनोत्राणो प्राकृतत्वेवाभिशब्द इत्यतः केवलबहुषंतरेणा प्राकृतमंत्र
इत्यपवादसंगतिः तयोः इहद्वयंतरयोमो सूत्रार्थस्तु एकार्थे पदद्वयंतरोदे मत्वकावधयंतरंतत्रघोभिरप्यंतर
योनिकं नामातिदेशेनरर्थंतरपूर्ववत्वाद्धामविसमक्तत्वात्साममेदमित्रत्वादिति ॥ ॥कार्यत्वात्तु॥ ॥विशेषाशंकांदर्श
यति तत्रेति सूत्रार्थस्तु उत्तरयोः साम्नः कार्यत्वात्स्वतः भिद्यपाणमा बाधव्या प्रकृतौति ॥ ॥ग्रहाणां॥ ॥कर्मत्वा
दर्थकर्मवादिति सूत्रार्थः ॥ ॥उभय॥ ॥आज्यपदबाधादपवादिकी संगतिः पतेति येयत्नपत्निवधीनितिप्र
त्नेपत्नपत्तेर्मनुब्धविशेषणानयेदाकृतसर्थतया पत्र्यैकेनैवोपपत्तिर्ननु बहूपत्नमानकेवहुवचनो हत्यथेहापीत्यर्थः
अथ येति उपसर्जनत्वानामिधानयोः संस्कार्यत्वेनात्र कृप्तत्वात्तद्गृहीतोत्र गर्भपत्नविटित्वातितिप्रध्येटत्वमा
शादधोवप्रधानत्वसंस्कारकमाज्यमित्यर्थः नैतदिति तुल्यत्व इत्यवादुहं सर्पिश्च दधि चेति तुल्यत्वान कीर्तनात्

शा॰ द्वि॰ उपकारार्थत्वाद्दक्षः अथवा मे वा गुणा वा केः प्रधानं वा कर्मेतु एकत्वाविशिष्टमात्मनि वेत्ति प्रधानगतत्वान्न हेवबलवदिति भावः तत्रो
२४ पपुरुषमवतारयति अमन्त्रिवतिः शेषे सगमे॥ ॥इति श्रीमद्विद्वज्जनानन्ददामभट्टसूरिसूनुनसदेवनाथकृतायां शाट्ट
ह्यायिकीव्याख्यायां प्रभावत्यां पंचदशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥अनुपूर्ववता॥ ॥पदार्थवाधनिरूपणानन्तरमिह
25 पुरुषार्थैकदेशवाधमिति तद्रुति पासांतरत्वमानंतर्येण बोध्यम्। कपालेन्नानामिति यथाषिष्याणां पृथिवामे कपालमिति वि
शिष्टविधानान्न कपालमानि देश इति प्राकृतैकदेशत्वमसंभवित घापिका वमसत्ता सादिकपालेपधानमंत्राभिप्रायेणेक
देशतो क्तिः। क्रियादिप्रधानं मा वस्थेति बोध्यं। विशेषाप्रहणादिति आघोपधानेन तत्र पदार्थोपस्थापितत्वानुरोधवदंतोप
धानेतदन्तरांगोपस्थापकत्वानुरोधस्य सामान्यादिति भावः नमेति अतकपालोपधानेन रपदार्थस्यैन कर्त्तव्यतयोपस्थि
तयतिनातदनुरोधेन रवेव पदार्थकर्त्तव्यतेति भावः आनुपूर्व्यक्रमस्तद्दत्ताभितत्वार्थः आगमवतः आगन्तूनां प्रवृत्तौ ध
कतत्त्वतः इति सूत्रार्थः॥ ॥एकत्रिके॥ ॥पूर्ववद्दार्शितएवेषाहानोक्तेरतिदेशिकी संगतिः मेत्रावरुणास्सारादिपुरो
तेषाम समिस्सनुषेगः आज्यनामकं स्तोत्रमिति यः एकातिसन्नवतिः अतएवैकत्रिके ति क्रतुनाम ति बोध्यंः यतिषयाः राम:
पर्याय तत्रैवेतिः प्रकृतावेवेतस्य ः त्रिछंदाः गायत्रीहहतनुष्टुप्छंदस्कक्रमाधस्तत्र्थः आवाप पंचदशोमाध्यंदिनः प २४

वमानइतिपंचदशत्वमिच्छथंक्रगंतरागमप्युक्तः अतएवगायत्र्यामानाभ्युकत्रिछंदस्कत्वमिपमार्थवचनं प्रकृतावित-
नचशिशाकोपाधिकारात्मायेनपदार्थभूतत्रिछंदस्त्वमतदुर्भमूतक्रमादलवत्वमितिशकं ॥ मैत्रावरुणछंदोगत्रि त
त्वसंभवगक्रमाद्दुर्बलत्वात् त्रिछंदस्त्वापेक्षपाप्पूर्वोपस्थितत्वेनक्रमस्यापत्रुबलवत्वाच्चेतराङः ॥ ॥त्रिकात्वे॥
॥पूर्ववत्त्वोपादनेप्राप्तेतदपवादःसंज्ञाति: धूर्गानेति गायत्रसामस्तविकारविशेषोधूर्गानं विकारोगायत्रस्यधूरितिव
चनात् तत्त्वेति एकस्मामवचेक्रियतइत्यस्यातिदेशात्तदनुग्रहायेत्यर्थः ॥ ॥वोढ्नाम॥ ॥ आद्योपात्तनस्यापवादःसंज्ञाति:
स्तुतमिति अध्येयगतोद्वादशाहस्येतिस्तुतेऽत्तत्यर्थः आद्यातोहर्द्धपतवतिवाध्येयमानत्वेयंवितिततेषां एकस्येति
रथंतरहहद्वैरूपवैराजशाक्वरैवतात्वेपृष्ठप्युक्तेः पत्रः तद्वत्तेमहर्ष्वत्रपञ्चनुविंशत्यादिगायत्र्यादिछंदोगानाहत्यसंख्या
कस्तोत्रीयायोगाच्छंदोभिर्म्यपतरति ब्रुतसाछंदोमस्तमितितेयम्: पत्रयमामिति द्वितीयमेति शेषः ततद्वितीयं द्वाद
शाहस्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि जगतीछंदस्कद्वादशाहस्यचतुर्थमहेअतर्गछतिमन्तत्रीत्यर्थः पूर्वपत्रेतागतस्यत्वेताय
त्वेनोक्तिरसंगता तस्यचतुर्थत्वात् अमशब्देनगायत्रप्रथममहः त्रैष्टुभंद्वितीयमिति ह्लिंगो वरुववनेपूर्वोक्तापेक्ष
येतितेयं पूर्वद्देमापरागीयस्यनानाछंदस्कत्वान्नानाछंदस्कमितिसामनुगायत्रमिति: तथाप्रापरागीपोत्रस्य

गापत्रत्वात्रिंशुभत्वानुपपत्तिरित्यर्थः लिंगमुक्त्वा गापमप्याह आनिचेति तामेवदर्शयति एवाहिति एषण्मषडहास्सरमेतस्
र्थः ननु षडहस्य प्रवर्गान्तरगतात्वात्तस्मिँश्चात्तिहिंशः किंतस्याहत्तत्राह तस्मैचेति सप्तान्तरशब्दवत्सरूपान्तरमादस्यादिति मा
वः त्र्यन्तद्विरात्राद्येष्वनुर्ष्यमतिद्यादशाहिकधर्मागावाधः प्रयोजनं सूत्रार्थस्तद्विरात्राद्विचोदना मुख्यप्रवृत्तीयोदपनी प
पारम्भकृतित्वात्तिगोनप्रत्नांत शब्दवृत्तेन पूलम्य प्रमितयाहिनाचदशरात्रनिपमः स्यादिति ॥ ॥ आग्रयणे ॥ ॥ प्रकृ
दाहृत्यासमासमिप्रायेणाह यत्नविति अग्नौ च वपने आधूननेति उत्वा पचने पमधूननतदर्थानामित्यर्थः वपनेति
ऋ षेभिर्हेचेनानावीजावपेजार्थामित्यर्थः सूत्रस्य श्रार्थम् ॥ ॥ सोमविहृद्धे ॥ ॥ सहमितिस्यादि संख्याविधानमसं
गात्सगानि पूर्वपक्षमाह अन्येषामिति सामान्तरणामश्ववणात्संख्यायाश्चप्रयाजेकादशत्ववन्निगीतमसंख्येबातिदि
ष्टस्तोत्रेष्वभ्यासेनोपपत्तेरितिभावः स्तोत्रीयेति नचैवमपिश्चकृतगतसंख्यायास्तत्रैवकृत्स्नविनाकर्थममुपपत्तिर्वाच्या
श्चर्चांमगीतत्वेनैवस्तोत्रसाधनत पासाममभेदेनतद्रूपभेदोपपत्तेः अत एव स्तोत्रीयोपीष्टमस्येकत्वेः स्वत्वा संख्ये संख्ये
यमुद्दिश्यसंख्याविधौ च प्रयाजोकादशत्वमावः नच प्रकृतेष्वाकृतसनच : संख्यापाउपानाद्वतितद्वेषम्यमितिभा ॥ मम
वः न तुसामवद्दृचामपिकुतोनागमस्तत्राह सचेतिः नन्वावपस्यगापत्र्याद्याधात्वनियमः पवमानस्तोत्रेम्यः परिहि २५

रिति

ख्या चेति वाक्यभेद इत्यत आह । अनेनैवेति । पवमानप्रकरणे हि वर्त्तमानं परिसंख्यालाभादिति भावः । उक्तं पूर्वपादे । सूत्रे-
ऽपि कालात् । आगमे ऽगीतमसंचारस्य विकारापत्तेरित्यर्थः । आगमस्तु गाने ॥ ॥ बहिष्पवमाने ॥ ॥ साम्नामागमो पवर्गादस्येग
ति । पूर्वं गीतेति । संख्या पूः । एवं च्छन्दसि वेशन्तापैनेत्यर्थः । यद्यपि बहिष्पवमाने प्रकृता वैकृहितत्र साम्नेति स्कन्दतत्तथापि
चैकविंशतिसंख्याया चोपदेशिकत्वात्तदनुरोधेन सामिकत्वं बाध्यमिति भावः । नन्वागमस्य गायत्र्याद्याधारत्वनियमो हि चा
न्नत्रावापासंभवादभ्यासेनैव संख्यापूरणं स्यादत आह नचेति । अभ्यासेन । आगमाभ्यासेन । सामिकत्ववचनानुरोधेन
साम्नाभ्यासस्याव श्यकत्वादेतन्नाभ्यासवचनं नत्र प्राप्तविषयमिति भावः । तस्मादिति । गायत्र्याद्याधारत्वनियमस्याप
बहिःपवमानागतेनागमस्य व्यतिरिक्तविषयत्वमिति भावः ॥ ॥ अभ्यासेन ॥ ॥ आतिदेशिकी संख्याति । प्राकृतीमप्यति
कामानुवचनस्यानिसानुवचनं प्रकृतिकत्वस्यातती पेत्वपममिधानात्तत्कृतो निस्मृतपञ्चदशानुवचनेम
वा समस्त्यर्थः यावदुक्तं । त्रि । प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति वचनोक्तं । द्वितापयन्तमाह । प्रकृताविति । त्रिरु
त्तमामिति वचनमित्यन्वयः । वाक्यभेदपरिहाराय पार्थमन्तर्वेदीति नापेन त्रिशब्दस्य पञ्चदशत्वपूरक
संख्यालक्षणायां नावकाशः । अभ्यासविधानं । त्रित्वस्वरूपमात्रविवक्षायां तत्त्रिः प्रादश कल्पनागौरवात् ।

शा॰ टी॰
२६
26

संभवन्ति : अविनाभावः तथाचत्रिरितिरिति नित्यलहवासप्रयोग इति भावः व स्तुतस्तुसमं समाद्दक्षति त्वाहितिनापेनानिसवत्रि
तयास्तिसंभवे प्यविनाभावा भावेनाप्रासपूर्वकसंख्यानत्वोभिन्नं भवतीति ऐवतास पृत्नस्मादिति: पंचदश संख्यासंख्यादकतानां
दृष्टार्थता: नियमाद्दृष्टमात्रंतु स्तुतिवशेन कल्पनतस्तिन दोष इति भावः व्याख्यानमिति: लिंगक्रमसमाख्यानादिति सूत्रे तत्री
याध्यायस्तस्यार्थः शेषंस्पष्टम्॥ ॥षोडशिन:॥ ॥त्रिरात्रासमेव षोडशिनो विभक्तिविकल्पमयमवं शोक्तेति देशकोक
गति: प्रकरणासंबंधवाधावाधचिंतनाद्ध्यायसंगतिः स्ववो धोच्यन्तीति: य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णातीत्युमत्र इतिश
षः प्रकृतस्य तात्किं प्रकरणादुत्तरे भिष्टोम इति वाक्याद्धि तिविकल्प्याह उत्तरेहन्निति॰ प्रकरणा द्वादशस्य आवस्यादिति
प्राव: क्षितोपकल्पनिरस्याति॰ अग्निष्टोम इति॰ नचविकल्पितिपरत्वे प्रमाणाभावः उत्तरेहन्नि साहि विकृति पायपाठसेवमाननता
दितिभावः प्रकरणसहकृतलक्षितेः प्रायपाठप्राबल्यत्वात्कत्वसंगतमृडनीयमिसाह प्रकृतीति: एवं सत्यतिदेशाद्देवप्रा
प्तिसमवेक्षिता द्वादिषु तद्विधिरनर्थकः स्यात्॰ शंक्याहतत्रेति॰ सत्रार्थस्तु: षोडशि नो वै ह्मतत्वमेवः तत्र विकृतो ह्रस्तेनैवासिमे वि
धानादिति॥ ॥तस्य॥ ॥प्रस्तावे अतिरिच्यते: षोडशिमेवेति॰ अत्र संशये उक्थ्याद्वेति विकल्पकोटिरुक्थ्यादप्राप्तिसमु. राम:
च पक्षपूर्वपक्षकोटेरुपलक्षणमिति समुच्चयेनवेत्येनेनम्॰ चितं॰ एवमिति एवंविधे पूर्वपक्षे समासितमतात्पर्यः॥ ॥मतनीपा॥ २६

गान्त्रं तत्राविंतायामेकदेशिमते कालेन माह। मू० नेति। उक्थ्याभावादिति। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयादिति काम्यो क्थ्यग्रहस्य
पत्तापत्ति प्रसक्तो नानंतरभावितया पूर्वसवनयोरभावादिति भावः। एवमपीति। कृत्वाचिंतापक्षः प्रायशः पूर्वपक्षसमत्वाद्वेद
दर्शनादिति भावः। मुखदूषणमाह। किंचेति। कालेति। उक्थ्याग्निष्टोमादिति वचनमित्यर्थः। वस्तुतः काम्योक्थ्यस्य पूर्वसवनयो
रभावेपि ऋत्वर्थस्योक्थ्यस्य तत्रापि सत्वान्नोक्तशंकावकाश इत्याह। विधत्तेचेति। स्वमते नांतराविंतामुपपादयति। तस्मा
दिति। सिद्धांतमाह। नैवमिति। निराकरोति। आग्रयणसवनगतदेकवाक्यतया तत्रापि सवनत्रयविधिरिति सांशमपतीय
मानैकवाक्यत्वसंभवे भिन्नवाक्यतायोगान्नापहर्तापसवन एवात्र विधिः। शाखांतरे तु सवनत्रये पाति विकल्प
ः फलमुखत्वतया न दोष इत्याशयेनोपसंहरति। तस्मादिति। स्थितादिति। उक्थ्यादयिग्रहस्वरूपमुक्तपूर्वपक्षे
स्थितात्सर्वाधिकरणात शंकानिरासेनोत्तरमुत्तरं च। अनन्यासे पराकृशब्दस्य पूर्वपक्षसूत्रांतरे तोतिशेषः। शंका
निरासं चाह। यदपीति। उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात्सर्वकृशब्दस्यानन्यासमस्तपार्थपरत्वमेव युक्तमि
तिभावः। प्राप्त्यभावादिति। वस्तुतः कदाचिदावृत्तापत्त्युक्थ्यपात्रात्षोडशिग्रहणस्यागमागतः। प्राप्तावपि षोडशिग्रह
णादेशो नोक्थ्यापादानकतान मासेमयपविधाने वाक्यमेह प्रमाणं इति दूषणांतेयं कालवचनतात्कयदिकृशब्दत्व

शा० द्वि० मतन्त्र्याह तस्मादिति । द्विशब्दः शब्दो हि द्विवचन इति । तस्माद्विहित्वकालवाचिनां वैयाकरणीदृक्शब्दस्तांगीकारादिति मन्तु:
२० ॥ ॥ उक्थ्याग्निष्टोमः ॥ ॥ पूर्वोक्तसमुच्चयाभावापवादेनेह स्तोत्रसमुच्चयोक्तेः संगतिः । सप्रयोग इति शेषः कृपदं उक्तावधे
पतद्र्तमध्याहार्यं । स्तोत्रेणासंख्यासमाप्तिः स्तोत्रेणासंख्यासमाप्तिः स्तोत्रसंख्याः पूर्वोक्ता । नात्राग्निष्टोमसंख्यापानिमि
त्तमुक्तायां षोडशिसंख्यता विधीयते येन विरोधः स्यात् किंतु राजन्यकर्तृकत्वे निमित्ते ग्निष्टोमादिसंख्याबाधेन षोड
शिसंख्याविधिरित्यर्थः । किमित्येवं तात्पर्यवर्णनमत्राह । अग्निसंस्थावाचकषोडशिशब्दस्वारस्यादिति । तस्माच्छ्रेयं नाह
तस्मादिति । हेत्वन्तरमाह तदेतावेनेति । हरिवत्तइति शब्दप्रयुक्तशस्त्रेन शस्त्रं किं पतत्त्वर्थः । ननु काम्यषोडशि
विषयत्वे नादि विधानस्मादत आह । अमतीति । किंतु उक्थ्याग्निष्टोमसंस्थात्वेन प्रसक्तस्य सकृतो षोडशिस्तोत्रं
नैमित्तिकं न क्रियते किंतु कर्तृधर्मेवेत्यर्थः । तथा च काम्यविधिपरत्वेन संकोचे प्रमाणाभाव इति भावः । सत्त्वे सति स्तोत्रशस्त्रसंख्या
मत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ॥ अभावात् ॥ ॥ अत्रत्यपूर्वव्याख्याने हि द्वात्रिंशतः षोडशी बाधादृष्टा । उत्तरव्याख्याने तु द्वात्रिंशतः षो
डशिसमुच्चयापत्तिर्देशिकीसंगतिरिति बोध्यं । प्राप्तिः । किमतिरेकात् षोडशिस्तोत्रे हन्त्रि द्वात्रिंशत्संख्यारितिमत्स्य सवचनात् तत्त्रेना । ग्नि:
घटत्याह । न तावदिति । ननु शास्त्रप्रहृत्त्यसिविधानमनर्थकमत आह । अथवेति । आवपनं दृष्टामुष्टसंहारतितस्मा २०

द्विति: तत्सरिसंख्या: तस्य षोडशिनो द्विरात्रांतरेभ्य: परिसंख्या: द्वितीयपदं दूषयति नवेति · अत्र द्वैरात्रो वेति: अस्य द्वाधठितद्वि
रात्रपद: प्रकृतेनेत्यर्थ: तथा च सामान्यप्रकृतोऽपि वाक्यप्रमाणात् कोऽयं विनियोग इति वलाबलानि सर्वः मिश्रं तमाह · तस्मादिति
अत्याह्व वच नस्मात् निषमार्थत्वात्तत्र सामनिषमपरिसंख्यापन्नित्यर्थ: चोदकप्राप्तपरिसंख्यापन्ने तु द्विरात्रांतरे षोडशीनेव
ग्रात्यद्भुतिस्वरूपपरिसंख्यात्म्यद्विति विशेषो नैते प: सूत्रार्थस्क: षोडशी च ग्रिरंमां द्विरात्रातिरिक्ते षतिरात्रेष्वप्राप्ता
त्तत्रैव नियतोऽगृ त्वतद्गति ॥ ॥ चतुर्थं ॥ ॥ द्विरात्रांतरेषु षोडशिनियमस्य समुच्चयपक्षे दशरात्रादावहद्वैपेतस्य मुच्च
यप्राशे क्या पवादाशंगाति: मायेति · वच न साग्निराशाधिकस्य वाहात्नविषयत्वमाश्रयप्राप्ता ते तेनेत्यर्थ: अनस्तु गमं·म
भ त्रैजन वद्विनस्यपथा चतुर्थे चतुर्थे ह्निदेवदेतो मुक्त इत्सेकस्मिन्नेव पक्षे चतुर्थ्या च तुर्थे इति गमते तद्विसर्थ: ॥
॥ जगत् ॥ ॥ पूर्ववदाद्यप्रमाणा ग्रतापाज्योतिष्टोमिकांगांतरै: समुच्चयाभावो नैकेराति द्विशिकी संगाति: अधिकांशं
कातु ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानात् · यथाकथंचिदिति: द्वैशान्नमस्य नमत इति जगत् पद प्रक्षेपाभ्यां सन्त्र यं तराल्लं
सामास्येते वृभित्यर्थ: तथा च पर्वाभ्याम[illegible]म ग्रताभ्यां सहास्या अग्रता याविकल्प इति भाव: विप्रगात्रा मैकाह: सोम
याग: एतदेव विस्तरेणावर्णकांतरेण भाष्यकृतो क्तं तदनुसारेणास्वयम प्याह · एवं वेति: नियोगेति: अयतानंतरा

शा॰ दी॰ विरोधादिरिति भावः वक्ष्यतो निमित्तमेवासिद्धं ज्योतिष्टोमस्तोत्राहनचेति आरभ्य यो मेदमाह पूर्वेति स्वत्रंस्वागमं॥ ॥ उभया॥
२८ ॥ अत्रापुमपसामके इषपतिपदपसंगातो स्तेः सहसमुखपा भावो क्वेनाति देशिकीसंगति सपुरुच्छपदतिः संभवउभेकु
258 र्यादुक्तं संभवउभेकुर्यादिति वचनादित्यर्थः उपवतीतिति रथंतरं पृष्ठमस्मेदविधस्यज्योतिष्टोमस्य संबधिपृष्ठानि पव
मानस्तोत्रं तत्रोपासंहितेगापत्तानरस्तृतं चशतिपदं प्रयमंमा कुर्यादित्यर्थः वृहिष्यवमानावातरमकरणात्तद्विषयो पविधिः
रथंतरपृष्ठस्यतु कृत्स्नो निमित्तत्वविशेषणाभूतरथंतरपर्यवसितत्वोध्यः एव मप्रिमवाक्येपि अग्न्याधेयवती च पदस्य वाचो
अग्निपरत्वं कृत्स्नतेपेति पात्निकत्वेनापोगव्याहृतासत्त्यापिविशेषणात्वमभावा वक्तं कत्वेपि पुत्रऽमितिभावः मुख्यत्वा
तः मा यमात निरपेक्षेति प्रकृतौ वैकल्पिकत्वान्निरपेक्षत्वमत्रानेणा योगव्याहृता विशेषणात्वसंभवे प्यत्रस्मृ छन्दपदेशे
नातद्योगाधवच्छेदकत्वेनापि चतुर्दसंभवात्र विशेषणात्वमितिनिमित्तासंभवदत्यर्थः॥ ॥ऐन्द्रवायवस्य॥ ॥अत्रपा
टपासपरः क्रमस्यवाधमाशंक्यतदपवादसंगतिः आश्विनाग्रहान् गृह्णातीत्येवं देहीतावाराग्रहान्गृहीतेत्र धाराग्रहा
वचनान्तरैः ऐन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यकामेनात्वदहुशाग्रान्गृह्णीयात्मादिभिः तद्यतेतिः ऐन्द्रवायवाग्रत्वेत्यर्थः तच्च ऐन्द्रवायवाग्रत्वं चः ग्रह राम॰
विधिष्विति पदच्छतेरिति भावः ननुसर्वत्रा ख्यातसंबन्धे कपमातोपदातरेविधि शब्दप्रक्रान्तेः साक्षात्तोरनुवादतो २८

शा॰ दी॰
४८

त्तिमायाद्ग्रहणविधिरेव प्रयुक्त इत्याशयेनाह । कथमिति । समाधत्ते । धारेति । धारावाक्यसंनिधानादित्यर्थः । अत एवैन्द्रवायवाग्र
ताविधेः । नन्वेवं ग्रहणमपि प्राप्ते वा क्रमेवै पर्युदपरिहाराय धाराग्रहणमस्याग्रोपादानमादत आह । चात इति । अनुपस्थि
ताधाराग्रहणग्रहणयोगादित्यर्थः । संक्षेपेण । सामान्यरूपेणोपक्रमो विधिः । तत्प्रयोजनं तु अत्र ठंतंर क्रतुकामायताद्दिगु
णाश्रयत्वस्य धारायहेत्वेव सिद्धिरित्यर्थे वह्नसते ॥ ॥ काममंप्योगेनु ॥ ॥ आतिदेशिकीं संगतिं निरसितादिति । क
त्वर्थत्वेन फलाकांक्षत्वादित्यर्थः । तद्दूरमिति । उभयोरपि क्रत्वर्थत्वया फलाकांक्षाविरहसाम्येपदृक्कसन्नुरोधएव प्र
क्रत इत्यर्थः ॥ ॥ परे प्रवा ॥ ॥ आपवादिकीं संगतिं । शेषसंगमम् ॥ ॥ प्ररत्नात ॥ ॥ पूर्वत्र विशेषचिंतनात्समाति
तिरितिदशैयति । स्थित इति । पदृक्रमसामान्योपक्रमस्य प्रयोजनमयेवहात इति तृगाहरद्दमेवेति ॥ ॥ सादन
चापि ॥ ॥ आतिदेशिकीं संगतिं । नित्यत्वादिति । नित्यप्रयोगप्रकारः । उन्नयग्रहणमिति । पूर्वग्रहे । सदेतिशेषः ।
कथं तत्राह नहीति । तस्मात् । एकस्मादन्यस्मकृत्वापरस्यग्रहणप्रयोगाद्ग्रहणोपकारकृतपात दंगंसादनमि
त्यर्थः ॥ ॥ प्रदाने ॥ ॥ आपवादिकीं संगतिं । नहीति । ग्रहणोत्तरमेवप्राप्ते प्रदाने मध्ये ग्रहणांतरविधा
नेन मध्यस्मनोपक्रमताया बाधास्थितिभावः । ननु निसस्यप्रदानोत्पक्रमहेपि प्रतिकृष्यमाणास्य कामस्यप्रदानोप

शा.दी.
२७
५१
क्रमत्वंस्यादित्याह॥ अवगतेति॥ ॥अनीकापां॥ ॥अथ अग्न्यादिवारभसंगास्संगतिः अनीकेतिः उपांशां मैन्द्रवायववाय्वग्र
ताद्रूपाणामनीकानां नवाहःसंबन्धिनां समाहारइत्यर्थः। प्रापणीयप्रथमसमहःउदयनीयमंसं। तत्रःअनीकापाक्रमेणो
तिशेषः।रथंतरेतिः प्रायणीयोक्तं पृष्ठ्यषडहाम्नानातत्रच ॥ ॥ णारथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्य
सामविधानादितिभावः। महानिलएवेतिपदिरथंतरसामप्रासोमःस्याहितिसोऽपि षष्ठेऽप्येवच नादितिभावः। अर्थ
वादेतिः आग्रयणाग्रतादिद्विधिकत्वमर्थवादेरपूर्वदेवत्वदित्यर्थः। तद्विकृतिष्विति। द्वादशाहविकृतिष्वित्यर्थः। यथाग
र्गत्रिरात्रे द्वितीयमहर्वामदेव्यसामकमिति तत्राप्यत्वाष्टविहरूपसाम्नकत्वे निमित्ते शुक्रस्याग्रतासिद्धिरित्यर्थः। सूत्रार्थस्तु। अ
नीकापां मामपोक्तेषु अतिदेशप्राप्तेषु पुनराम्नानं गुणार्थं प्रशंसार्थमिति॥ ॥द्वादशाहसा॥ ॥एवमिन्द्रवायवाग्रतायामैन्द्र
वाग्रताया: समुच्चय उक्तः। इदानीं तु पृष्ठ्यरूपसामानि समुच्चयपक्षस्य पद्वादशाहगतिः। वाक्यान्तरे गोतिः। यःकामयेतव
ह्रस्वोप्रजायेयेतिसपृष्ठ्येनयजेतसेनेनेत्यर्थः। सपूर्वोक्तिः। पृष्ठ्यावपग्रणोफलेविधीयमाने पर्यायप्रवृत्तिरूपसिद्धार्थप्रक
रणोपजीवनात्तत्त्वकृतवृत्तिनियोगावाधेनैव फलेविधानमितिभावः। नदध्यादिवदिति। दध्नाजुहोतीत्यस्यानन्यार्थत्वा
त्कलंगतावोधकत्वमिहतु पृष्ठवाक्यस्य पृष्ठ्यरूपतापकतयाफलवाक्यशेषताकृतत्वागतावोधकत्वमितिवैषम्यमि

सार्थः सहेत्र पूर्वदितस ज्योतिष्टोमेऽपंतूर्ध्वहस्तश्च बहिः कल्प इत्सर्थः॥ ॥एकादशिनीवत्॥ ॥अग्नीकाप्रसंगात्संगतिः पञ्च
महतिमात नपुंसकेऽपर्वाङ्गमित्सर्थः तथेति उभयार्धमध्यशीसाधिकशतस्तुतात्मकमित्यर्थः तां इकारव्यशाखाध्येतारस्तां ड
किन : चतुर्विंशः चतुर्विंशस्तोमकः त्रिमि सवाहारिवास्तोत्रवंत : रथंतरसाहिष्ठपृष्ठः पृष्ठः स्तोत्रसामवतः स्व
स्तामान : त्रयस्त्रिंशेति : त्रयस्त्रिंशस्तोमकयत्र पृष्ठ्य षडहस्तोमसमहराभिनिन्त : प्राकृतेनं पूर्वंपक्षाविते नातं भल्लयस्य ता
ह्याहस्तार्थः उत्तरस्मिन्महत्तसिप्राति लोमसर्व वहस्यमाणा त्वाते : इत्येति दडेन कमितेभापनतद्वदितसर्थः हेत्रमापनेयथा स्तु
स्तमानदंडकविन्निपातानतस्मन्तर देशेपितथैव पुनस्समातने नक्रिपतेलयान्नापि कस्तं अनाकामतुशपतु थैव पु
नः पुनरनुष्ठानेन पूर्वपक्षः परगापमितिफलितार्थः स्वे स्वे स्थाने : स्वस्वानुष्ठाने पूर्वपक्षो नवधाविभज्ये के कु
स्मिन्ने केकायतानुष्ठानह क्विरितर्थः उतेति : तथाचाह पितामह : संमातरूपपूर्वपमादिमागानुवाद : पथमादिपदमे
वोदेशपसमर्पकमितस्यर्थ : द्वितीयादिवाक्ये वपपथश्च वोधितद्वितीयादिभागानामुद्देशपत्वात : लिंगदर्शनमाह : एवं
चेति : त्र्याहतपक्षउपपतासिनेन पत्स्र्वपक्षसोविहितंतस्तुतिलोमस्तोत्रेपक्षासिविधानादयताश्च : स्तोमादीनां पू
र्वपक्षासिविहितानामुत्तरत्र प्रातिलोम्येनानुष्ठानादिति भाव : लिंगमपत्राह जगतीमिति : जगतीमारभेत्यर्थः

शा॰ दी॰
३०

३०

एवमुक्तत्रापि ःअनन्तरो हंति प्रातिलोम्यं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । पक्ष्य षड्हेक्रमात् आपन्नं त्रैष्टुभं जागतं गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमिति छंदांसी
ति प्रातिलोम्ये नयती छंदः प्रथमं ततस्त्रैष्टुभमिति क्रमेणानुष्ठानं लिंगं । पूर्वपक्षे लिंगानुपपत्तिं दर्शयति ःदंडेति ःआहमेदस्य स
व्याख्यानं प्रातिलोम्येनेति ःउक्तमष्टमासे ःभूपसांसास्य सधर्मत्वमिति न्यायेनापि नात्रातिदेशप्राबल्यमाह ःबहुशरुति ःअ
तिदेशतस्त्वानीकामाप्तिमस्पुपेत्यासंधर्मत्वमिति मापेनापि नामातिदेशप्राबल्यमाहः बहुशटति ःअतिदेशतस्त्वानी
कामाप्तिमस्पुपेत्यापि दूषणमाह । अस्त्कवेति ः द्वादशाहांतर्गतदशरात्रमध्ये । व विहितेषु प्रागुक्तत्वेन नवाहः
मवंधि अनीकामात्रशापेरसंभवा दशानामप्यनांमामेतानां नत्रिवेश्यपदशब्दादिभ्य एवस्माहितमर्थः । दूषणांतरमाह ःअपि
चेति ःसाधर्मत्वे हि तदन्तर्गतपृष्ठ्यषडहेपि अनीकास्यादतो हर्धमत्वमुक्तं ःविपरीत । पूर्वपक्षसाधकं । अन्यानि चेति ःअ
नीकापाअतिदेशतः पूर्वपक्षस्येव प्राप्तौ मानाभावात् । दूषस्ते वर्गवामप्यनस्मानवधादिभागः । सात्म्चचत्वारिंशादिना
त्मकदृत्तिन पूर्वपक्षमिचानीकासमाप्तिरतश्च पूर्वपक्षमि विहितमेवोत्तरत्र प्रातिलोम्यविधा अनीकापाअन्तादशते ना
नतत्र प्रातिलोम्याप्रवृत्तेर्लिंगानुपपत्तिरित्यादानीत्यर्थः । अहर्गणो देशादितिसर्वे षडहः । तथ एकेकाम्नतापन्नावयवादवे । रामः
यथ्र्यमित्यर्थः । उत्तरपक्षमि प्रातिलोम्यसिद्धार्थं पूर्वपक्षमि अनीकाविधानमुपपादयति अन्वांतरेति ः पूर्वपक्षेलिंगानुप ३०

पत्निमा हः ८ं ६ इतिः यद्यपि पूर्वं पद्मेष्वादितः अह स्तावपि पूर्वं प्रत्स्मिस माषा पाउत्तरा त्रु प्राप्ति लोमे प्पा ष्ट मा य पराग येद्धिती पंञ्च काय
त्र. ता प्रमेद्भगा पवायेच तुर्थं पुनराय प गाग्रेपवमे त्रयस्त्रिंशं स्तुकायमादिति लिंगानुपपत्ति रक्षेव तत्राप्रवस्तु गातिप्रनु
ह्यो स लिंगानुपपत्ति रुक्तेति तिपेः न चैवं सिद्धांते अनीका विधिमुत्पादे वाष्वयोर प क्रोर्दं वा प वाय्यता मामो पनल्ल द्वि
षिवेप र्षंसिति वा च्यं . मा ग ध प्रति पाप रमायुर्वं प्र प्रुक्तत्वेन अनीकाविधिता मामा व पितृत्वे ह्र. स्वं प्र प्रुक्तत्वे सिद्धायं
प्रनर्विधानात . तत्र प्रयोग न न्वत द्दहः मांत्र विरुक्ता व सत्स पि रथंतरसाम त्वे ऐद्र वाप वाय्य त्वा सिद्धिरिति ः हुत्रेए का
दशिनी बहिस्तस्य प्रथाप स्ये कादशिना गावा म प्र ने ह्रं ड कत्तिव्यत्वस्तीति येतत्र्थः ॥ ॥ छंदो व्यतिक्रमात्त ॥ ॥ च्यचयाव ते
द्धादीनां स्थानं वा ष मा श क्पत दपवी हा त्सगतिः व्यतिक्रमः स्वस्थाना स्थ्वोनांतर प्राप्तिः लोकं स्थानं पवमानानां
वहिष्पवमानादीनां त्र पा गां स्तोत्राणां परिधीनां अग्न्या पतन दक्षिणोत्तर मध्यगतानां कपालानां अष्टाकपाले कादश
कपाल द्वादश कपालानां क्रमेण गायत्र्यादि सवनस्थानां मंत्रे इति मत्ताणां तन्मे त्रे गायत्र्यं छंदसा त्रिष्टुप्छंदसा ज
गच्छंदस इति पवमानानामपि श्येनोसि गायत्रछंदाः त्रिपदोसि त्रिष्टुप्छंदाः सरवासि जगतीछंदा इति म
त्रेषु गायत्र्यादि शब्दैरभिलापः परिधीनां तु गायत्रो मध्यमः परिधिस्त्रिष्टुप् मो दक्षिणोर्जगत उत्तर इत्यर्थ वादैः कपाला

शा॰ दी॰ नामपि जातिष्वर्थवादे घटष्टकृष्णलोमवतिगायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति: पदैकादशकपालस्त्रिष्टुभापतक्षपि तथा नीत
३१ योर्बोधः अर्थव्यतिक्रमस्यैव पूर्वपक्षत्वादिति । अतेति: मंत्रगतानां छंदसां तच्चकगायत्र्यादिशब्दानां॰ व्यतिक्रमस्वरूप
दर्शयति: ते नेत्यादिना: अत्र चेत्स्क्रुवाकन्यायेन महत्वं ज्ञेपि विभागाद्युसमर्पणास्य प्रातः सवनस्यगायत्रछंदस्त्वद्ध
पीतस्य तस्माधारगौ: माधारगौश्चो नेः पूर्वपक्षे: पदेक्षपेत प्रातः सवनमहत्वागमनव्यतिक्रमादेवमहत्वव्यतिक्रमः एव
मितरयोरपीतिभिय॰ स्वरूपतस्तु व्यतिक्रमस्याविशेषाभावेनासंभवात: पवमानपरिधिकपालानांतु स्वरूपमेवान्नव्यति
तिक्रमएवेतिविशेषः नहीति: नेच गायत्र्यादिशब्दानां व्यतिक्रमविधिगतगायत्री शब्दावाच्यत्वस्य तुल्यत्वात्कथंत
थामपि तद्विषयत्वमिति वाच्यं॰ एकदेशविकृतन्यायेन गायत्रशब्दस्यापि छंदोवाचकत्वपास्त्रार्थवाचकत्वरूप
संबंधेन गायत्रीपदेन तल्लक्षणायालाघवात: अनेषांतु गौणगायत्रत्याविलंवितोपस्थितिकत्वादिना शपातः श
क्यतेचेति: स्तोत्रांतरेपितल्लक्षणाददितिभाव: स्त्रार्थस्तु: महत्वादिमंत्रांतानामध्येवचनंमन्त्रोच्चारणामेवोहव दृहा
हं पतोवचनमेव यथापत्रि: व्यतिक्रमापत्स्यचितमिति॥ ॥इतिश्रीमद्रामचंद्रसूरिविरचितायांजनतत्त्वैकबोधनार्थकृ॰ राम:
तायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायांप्रभाख्यायां दशमाध्यायस्य पंचमः पादः॥ छ॥ एकचैं॥ ॥रहवाधस्पप्रकारविशे ३१

षष्ठ्यंततत्वादध्याहार्यं गतिः पादांतत्वं चेत्याह । अध्यायेति । तथाच कृत्स्नस्यागमशास्त्रस्य संबंधेऽस्मान्नः कृतिसाधनत्वादध्या
यनस्य अनुष्टुप्योगपाशुभावतूपदेशाद्वर्तत्वाच्च योनावेवगोपानीयार्थः । अधीति । अकुसामो वा चमिप्युनीतम भवावेति
लोकवीतनवैत्वममालभसि जायते इत्याघनतं हेमूत्तोचतुरिता युक्ताना लिसोमूत्तो चतुः सो नवीतसमवामे त्सर्व
वादे सामन्नए कपाद्याभ्यां चमित्युनीभावनिगामसवं वेति स्यातिर्ज्ञोमितसंगीत्स्यातिः । निमालनसेमान्नानस्तुवाधकयना
चाध्यायसगतिः स्वदंद्रशब्दोवेति । भावेकि वंतस्य स्वदेक शब्दस्य स्वर्गदर्शनार्थत्वेन वीक्षणाप्रकाशकत्वाद्दृष्टविधेये
वांगत्वमितिभावः रागप्राप्तवान्नगास्य प्रकाशकानपेक्षत्वात्स्वदेक शब्दस्य चक्षोर्ज्ञागुस्य प्रयोजनापेक्षाविरहात्सुद्ध
तरे कवाक्यतापन्नस्य चपार्थमेनकालांतरीणावीक्षणा कालेसमुच्चारणानौचित्यात्स्वदेशमितिद्वितीयपातनीपाथल
ञ्जायाप्ते स्वास्वदसादाहवांछा वेति । एवंच स्वदेक शब्दो वारणाकालेवीक्षणामाधानयोस्त्वमिमीलनमितिफलि
तः श्लोकव्याचष्टे । अभिमेतीति । अभिताशरनानुमइतस्मा उत्तरहृदेशानमस्यनगात स्वदेशमितिपठि
तरस्यर्थः द्वितीयप्रवेपहानिरस्याति । तथेति । अत्रस्वदेक शब्दश्चदेहेनेवापपन्नोमी कदेशश्चनाहृष्टार्थे
वीक्षणाप्रपन्नतदस्यपिप्ते पः एकार्थ्यमितितथाचवीक्षेतेसमनुवादः स्वदेकपद विधिसमीनयेदित्सेकवाक्य

शा. टी. र्थेऽसमर्थः प्रयोजनमुक्तप्रायं सूत्रं समासे॥ ॥द्वन्द्वश्च॥ ॥अत्र चापि रयं तत्र प्रसंगात् किमु भाष्याभितरसमासबाधेऽप्युत्तैकके
३२ नेति वाक्यप्रकारचिंतनात्संगतिः क्वचिदिति अपरथांतरोद्भितीयेऽद्वन्द्वे दिसे वभितमर्थः द्वन्द्वात् भंदनसेव व्याख्याने द्वन्द्वे द्वन्द्वे ना
दिः पूर्वपक्षमाह तत्रेति यद्यपि द्वन्द्ववेलायां समासस्य चासमस्तपद्रूपोत्तरपदाभावात् द्वन्द्वानुपपत्तिस्तथापि भाविनी द्व
32 न्तिमाश्रित्योत्तरपदमलमिताशपेने न द्वन्द्वो वाक्ये चेति अथ द्वन्द्वाद्वन्द्वशाहाल्पसमाहार इति टचप्रसङ्गः पुनगवदूस
न्नपुंगो इत्यादिना लुकेति यचप्रसङ्गः न चात्र वशप्रिति: न च केवलवद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापन्ने तरं तो हात्तलमि
धापं द्वन्द्वाबप्रकृत्येति वाच्यं स्वरसमायप्रयुक्तसमासानुनिष्यादिलयार्थस्य चास्तिदेशस्य पनास्पर्यग्राहकमनुसार
तानिशापनवाक्यलकत्वेनाप्युपत्ते: सूत्रार्थस्तु द्वन्द्वपदस्य एकाहवत्समसकद्वन्द्वकाहवताद्भमात्रत्वद्वन्द्वहृद्वयन्तरो
भपसमासकत्वं प्रयापद्भिधेः द्वन्द्वशे नेतरेतरसाहित्येन विधेरिति॥ ॥समासस्तु॥ ॥साहित्यसर्वेषु धकद्वन्द्वस
मास्तं गतिः तैकादशिनानः एकादशपशून आनितात्र पास्मसंख्यपो: देशप्रदेशशब्दौ कालपर्यो: नथ्यापि प
तीयो हयनीयपयोरितिन षष्ठी किंतु सप्तमी: नच कोलकहृताः योपलपाकानिक संवधेनैव नयोरधिकरणा राम:
ताया: सप्तम्यापि धानादिति भावः प्रधानतया: शेषितया अवगमादिति प्रकरणोत्तिशेष: विभज्येति आप ३२

ग्रीपे पंचः उदयनपेपद्दिसे वमित्यर्थः अवशिष्टमेकस्मांजेनति वेशानीपतात ः सूत्रार्थस्तु ः एकादशिने पुरुषमासस्य भवतित्वात ः ओति
ष्टोमगतसमासमप्रकृतित्वादिति ः यथामोति ष्टोमेससमासस्य यात्रापीसप्त ः नचैवंमतिवचनवैपर्थ्यः अन्वक्रमालमसेति वक्तनवृधिनस
मासप्रतिप्रसवार्थत्वादिति पूर्वपक्षाशयात ः ॥ ॥ सर्वत्र दे ॥ ॥ पूर्वं यतश्च दानामपिविमक्तपर्यायोक्ते इति देशिकोसंगतिः पृष्ट
कृतीति ः हेतुः पृष्टकृतीत्यर्थः एवमग्रेपि पदमाठेः माध्यंदिने ः मध्यान्हस्य समविवरणावैरूपमिस्याह ः वेगातं बलसमासमशक्तामे
त्रावरुणसामसरे वर्तमच्छाता कमामेति वात्मत्रपमादिपदार्थः अनर्थमेति ः तथाच वैरूपमेव हेतुः पृष्ठेनामधीति पसिद्धेर
त्यर्थः ननु एयंतगादिसाधुनकृष्ट्रष्टक्तोत्र हेवातिदेशात्कपस्तोत्राणो रथंतरादिनिवेशदस्तत आह ः किंचेति ः कार्येति सनेन
वचनात्साहतकार्यगाधेपिनदोषइत्यस्तुकेः सूत्रसुगमम् ॥ ॥ वैरूप ॥ ॥ अत्रानेकरूपादेः पूर्वदेशक्ते सोगपवादिकोसंगतिः विशेष
ति ः कस्त्वगत्वेनविहितस्यसामश्नो द्वारापत्त्वाणेस्तोत्रागामवैषामपि द्वारतासभवेनाविनिगमकत्वाभावादिस्यर्थः एवंविधेति । सा
मातवरुश्रीहिरूपेत्यर्थः तथाच वैरूपं भवतास्येतावतेवोपपत्तो वरुश्री त्यवतनिर्देशावैयर्थ्यान्मवद्विनिगामकइत्याशयः
वैरूपसामस्कतुरेकसामावैरूपार्थकमामप्रक्तःस्मातःमप्रकृतत्वसंयोगात ः यथात्रिवृदग्निष्टुदितित्रिवृत्सो भव
कएवं भवतिद्वदितिसूत्रार्थः ॥ ॥ त्रिवृन्ति ः यथा वैरूपस्यनकृत्स्नसामबाधकत्वं तथा त्रिवृत्त्वस्यापिनकृत्स्नसंख्यावा

शा. दी. २३ 33

धकत्वमित्याह हेशिकीसंगतिः अथ पवेतिः त्रिर्वर्तते आवर्तं द्विति इत्येवमित्यर्थः॥ ॥उमप॥ ॥अत्रतिस्रुव स्पर्वत्कोत्र संख्या
बाधकत्वं द्वहद्र्यततान्ततस्मन्वर्कोत्रापस्मामबाधकत्वमाशंक्यापोद्यत इति संगतिः गचनिकहतिः यत्नं पञ्च
माने कुर्यादित्याहिप्रवेत्कवचनविहितस्यार्थः मात्रक्रित्सने नक्षुततरमेवं धवोध्वनव्याहृतिः समुच्चयविशिष्टसामविधौ
गौरवात्सामामानुवादेन समुच्चयमात्रविध्यानं प्राप्तित्रपतपोः एष्टक्नोत्र एवेति नाक्ष्मक्नोत्रस्य धमसकिरितिभावः॥
॥एष्टो॥ ॥पूर्वोक्तप्राकृतस्थानतापवाहास्यसंगतिः त्रिवृत्त्रमः त्रिवृद्वत्तः वैमधवदितिः यथा वैमधः पोरामिसा अगतध्ये
मर्थः तयाच षडहावसाने निमित्ते षडहागतपाविधिर्नवपत्कृहेशात्तपेमर्थः॥ ॥अभ्यासेचा॥ ॥रहाप्यभाकृतस्थानतापवा
हाहातिदेशिकीसंगतिः संस्यात्स्य निमित्तात्प्रावादनावृत्तिशकोनिरस्येति ः पुनः प्रनरिति तद्धिषयेतिः ननु प्रयोगसमासिमात्रमिति
भावः भाषकाले ता षडहसंस्थानरूपेमित्ते प्रकृतात्वाद्वाहशाहागतत्वनतुषडहागतत्वमित्युक्तं तत्रो ध्यातिशपार्थमिसाहृत्यागतेतिः न
चषडहशब्दस्य संस्थापाविशेषणात्वेन ग्रहताशने वांगितेनचान्वपासंप्रवः ग्रहताशने गात्वेन शाब्दस्यान्वत्राथिकस्यान्वप
सस्थापयोगाभासी मितादृवगीकारादिति भावः॥ ॥आहृतिक्तं॥ ॥आघवादिकी संगतिः सुगममन्यत्॥ ॥प्रकृत॥ ॥गप्तः
॥मापश्रामम्प्रहश्नमस्यसत्रे आतिपसमाधानासंगति कथित्का दिनि ः आशपेतिनितिाजंतनस्यप्रकृतान ग्रहपर्वादिनिस २३

र्थत्वात्कर्तुः कर्मशेषत्वमस्त्यतया च दृष्टान्तमिति भावः । मध्वशनप्रतिषेधो द्विविधः पुरुषार्थत्वेन ब्रह्मचारिणो विहितः । स्मरणस्कृत एक
ः क्रत्वर्थतया प्रकृता व परः तत्रस्मात्तस्य पुरुषार्थताद्विप्रविप्रलेनेन क्रत्वर्थबाधकत्वं । इति पत्नत्वानुमानिकत्वात्प्रत्यक्ष
विहितमध्वशनबाधकत्वं रसाहयस्तावद्विपादिता ः ।। ।।मानुसा।। ।। अनयेति । मधुदत्ता अनयास्मे पादशुध्यि व्यात इयेणा पाते
णाम त्रापतये तु छुप यास्मात्तु यादृक्त्वाममितिमन्त्रार्थः । अचोदकाम्बेत्यादि । पशुमामाधिकरणा शेष सूत्रं । इति पेदर्शितं । अत्र
पूर्वपक्षे दशतात्रसेववि कृतौ प्रवृत्तेमानि समप्रत्य दन्ततगतत्वादप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिरिति संगतिप्रयोजने । दृष्टेवाद्दशा
हवृद्धेदेन यप हेशादितर्थः ।। ।।सप्तमेकः ।। ।। प्रवृत्तप थाद्दशमस्या होगुणाविधित्तयान्नत्रेव ऊ त्वहू यगुणे विधि
त्सातिदेशिकी संगतिः शेषं स्पष्टं ।। ।। अमेसु ः ।। ।। अशक्तेति । ट्रीतायाकृति क्तं स्कारहूप का पंसप्र हेता व संवादि
त्यर्थः वचने नैतिः येजमानारतीत्यर्थः ।। ।। घृदशाहस्या ।। ।। इति पत्नीत्रस्थितं अनिपतमेकघादिप्रतिमाणां सख्याये पांत त्वादि
त्यर्थः एको द्वौ वह वो वाहीनेन प्रजेरन्निति वचनादिति भावः ।। ।। अहीने ।। ।। सिद्धान्तमाह ः एकेति । श्लोकं व्याचष्टे ः सत्यमि
तिः यद्यपि सोऽति प्रेमे दक्षिणाः सोमप्रमितिवचनात्प्रधानमात्रार्थं दक्षिणा तथापि प्रधानप्रयोगोपकृत्त्रानति द्वादेव प्रधाना
र्थत्वात्रागोपुष्ट थक्र इनुधानं प्रधानमात्रार्थत्वविधेस्तत्प्रयोजनमंगाविकृतिषनतिदेशः एवं चेहापि कर्तृनतिरूपद्वारेस्यात्तं

त्रेतेष्वर्थः तन्विति । परमप्रकृतावमेदेऽपि मामाताः कृतो दक्षिणामेव मामानामाद्दिहापि मेदः स्पादितार्थः अन्वहमिति वामेन दक्षिणा
मेदवि धौकर्तॄ न तिरूपकापर्व्वाधस्तमैक दक्षिणापेव सिद्धेः अतो द्वादशाथ तद्रूपसाधनमेवं वाधमंगाहृत्पैक मासम्व द्वादशांसख्या
द्वादशशतंसमुद्र पद्रूप दक्षिणायावि भागमात्रमन्वहमिति वाक्येन विधीयतइति पोऽसौ कृपो केवदक्षिणो ताशपेनाहत्वमतम्प्रति ।
॥ ॥ प्रमत्त ॥ ॥ आत्मीपितन्नख्या गमं वधिनि ॥ ॥ लिंगेन ॥ ॥ सकलं दक्षिणा नयना भाव वत्सकता नामनोर्के चाम्रानपना
भावो केचानिदशिकोमगतिः संस्कार्यत्वे हि यामासमनुचन्नं नकिंप तेनामासंस्कारदहानिरितिसद्धोपादानेस्मानुतदस्तीतार्थः
त्रितरदतिः कपिञ्जलाधिकरणान्यायेन त्रिमावः पूर्वदशतिः पंचदशत्वं संख्यापात्रति देशाप्तम एव त्र्यसंख्यायानविधिः किंतु
तदंशेनुवादमात्रमितधिको पादानमनाशस्यामिति भावः पंचदशत्वं तु एकादशकत्वः समानीपत्तिः प्रथमामन्वाहत्रिरू
हृत्तमामिति प्रकृतिवदेवेतिते यः स्वत्रे आग्नेयवत् आग्नेये पे स्वकैरिष्टकाउपदधातीसत्र पृथासकलाग्ने पसक्तो ग्रहणातद्व
दितिसर्थः ॥ ॥ वासस्सि ॥ ॥ प्रात ः दशमुष्टिर्मिमीत इति तद्वा ससि इत्यानन्नासो मोवधा शकटेस्थापयतेः अभिषवका लेततस्ते न
वाससा उपावहरणामभिषवार्थमाहरणमिति प्रकृतौ सिद्धे तिरिसम्भिमविवाद्यर्थमुच्यतरस्मर्यः ॥ ॥ तत्र ॥ ॥ प्राकृतसामिधे ।नामः
नीसंख्यापात्र वाधवद्धेह्मागधप्राप्तौ तदपवादात्संगतिः । वासोन्तरमिति । उत्तमादर्द्धः प्राप्तोसर्थः उत्तमेहनि तुम्ह्वातिमान २४
व

वहिर्होमो वेति तेषं न्वहोमा साग पिमान वहिरादि त्रमेकमेवोपा वहरणार्थं वा मतः सो न्ना ह मेर्दं तमिन्न क्षितिवा यं उपवहरणा गाम
तो ग्रा वस्तु इत्याहार्थं तत्सैव प्रधानविधानेन प्रमेद माधश्च कत्वा तः॥ ॥मा मं॥ ॥मान काल स्वैति: तावतु भवेत्रु माने कार्यं मानवा
सम स्वोपस्थितस्य लाघवा उपावहरणो विनियोगा इत्याशय: गुणा … नापरस्याः न पेन त्वा सुधि कं प्रक्रतो वर्हे … शास्त्री
यमित्याह: नैव मिति॥ ॥इति श्री महत्तम दामचन्द्र विहिताया जयेष्ठ नाम्य कृताया शास्त्रदीपिकायाख्यायां प्रथमाध्यायस्य
माध्याय प्रथमः पादः॥ ॥पशौ॥ ॥कस्य वाधः इति पूर्वेत्र सिता: इह केन वाध इति चिंते तिप्राहान इत्यामित्याहु: विक्रिय
ते: वाध्यते: ततस्य व: पशौ वे: कापि कानुष्ठान मेह मुत्क्रमानेनं तमाह: त स्मिन्निति: पुरोडाश्च व हिति वार्त्तिक क्रमतेन दृष्टात
: स्वंडनं च्चवदाने: षा क्तं: हसि मत्कार रूपार्थी पक्षतु: च्चत्रे वं प्रयोग: स्त्रहृयाहीतिहवीषि: हवि: संस्कारार्था यदि दानं स्तवधिस्या
तुते डाशा हि विहिति: वि … तेति: पशु विशाखा तिव … : भि … प्रयोजनं दर्शपति: तस्मा हिति: … थं
म:॥ ॥हविर्भे दात॥ ॥त्वपादाम्ने व वह वषि किं वा सर्वांगानीति विचारस्य पूर्वोप जीवकत्वात्संगति रिति दर्शयति पशुगा
तीति: स्त्र ह्याद्दानाप्रेकस्येव कस्यचिद्या गमाधनत्वेऽ पेति कमानुपपत्ते: पूर्वपक्षान्तरमाह: संवैवीति: नतु स्त्रह्याद्दि मि
रवेत्यर्थ: पुरान्मतेरिति हेच्छन्दे नप्राप्तशार्थं त्वहपादीने का हवा वहानान्वयितपान्सद्यनद्रमाशये नाह एवं हीति: द्

रूपलक्षणां स्तुद् यादिना मानांक्रमविधानार्थं तत्पर्यन्तत्वमंमवादिति । सिद्धान्तमाह नेतदिति । प्राकृतत्वं हानमस्तु दयादिमं वधवि
धावर्थादितरेषां हविष्कृ निवृत्तिः यदुक्तं यवहाननियमार्थमिति तदपि नचेति । स्तुद् यादिवाक्ये यवहानविधाभावे हि
तदुक्तक्रमसमानयोपेक्षितत्वेनविध्यभावप्रसक्त्या वध्यतादिक्रमनिर्देशार्थतासंगतिः स्यादितिभावः ॥ ॥ द्रव्याशेषात् ॥ ॥ इहा
पि पवित्रात्रिति प्रमरवस्विष्टकृद्वदनोक्तेरातिदेशिकीमाप्तिः । विशेषमिति । तत्रोत्तरोत्तराद्वैन्वयः तथा सति तदर्थं तस्य ः अ
गोरिति पदस्य ः तनुत्रिलस्विष्टकृदनुवादेन विधायतांत चारांगद्वारेति तिन दोष इत्यत आह ः अपि चेति । प्रवार्धस्य ः द
राहन्प्रवर्गार्थादित्यर्थः । गुदं गुदस्यैत्यर्थः । श्रोणिश्रोणेः जंघवाधादित्यर्थः । अगतेनेति । अगोरिति तत्प्राकृतेरित्यर्थः । आर्थिक तो
साधनत्वांशेप्राप्तेपेक्षाविषयत्वमस्तीत्याह । प्रधानेति । एवं सति स्विष्टकृतः प्रतिपत्त्यर्थत्वाभावादप्राकृतकार्यत्वमिति स्पष्टत्वे
नाह । किं चेति । एवं च तत्प्राकृतिभंगेन प्राप्तामेव संगानाभिप्रायार्थः ॥ ॥ अधूष्टी ॥ ॥ वैकृतस्य कार्यान्तरेणा प्राकृतवाधे
क्रेरातिदैशिकासंगतिः । अधूष्टी पुंबंजनेः पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । अनस्थाप्रि ः अस्थि शूमेरव यवैद । नियम्यत्वादिति । य
ह धूष्टीहरतिति ह्रोत्रादेवेति नियमस्त्वार्थः । यथा यघ नु पुत्रं यथैदालितनहघ्रुयैव एवेति नियम्यत इति हृष्टान्तः एवं च स
मदीनांतरनिवृत्तिर्नतु संप्रदेयांतरनिवृत्तिरिति भावः । समवत्तधाना ः दृशपात्रे ः आवपति प्रक्षिपतिः तन्निमात्तनुत्वत

हृतः सूक्ष्मत्वं ऽऽस्यर्थः वनिपुर्दपासदृशोऽव्यपवविशेषः॥ ॥अत्री घस्य॥ ॥सुगमम्॥ ॥अप्राकृतत्वात॥ ॥अत्रेग मन्त्र
साधनाद्यपदादिकांसंगतिः उक्तमिति: तृतीयाध्यायचतुर्थपादे तेदूत्सार्थः कर्तृगततत्त्विरेवहि आनुषंगिकं फलं कर्तृनि
यमस्येतिः तत्त्वोऽकं: अतएतिः तन्त्रदृपूर्वं साधनत्वेनैषस्थागं॥ ॥मति॥ ॥त्वदयाद्यपूर्वं मतिमस्थाः तु: कर्तृत्वात्तदङ्गत्व
माशंकते नन्विति: दर्विदात: दर्विहोमो वेदिमाग: स्पष्टमन्मत॥ ॥विकृतौ॥ ॥एवं मन्त्रबाधवदिहमपाज्यादिबाध
कथनाद्यातिदेशिकांसंगतिः इहेति: महस्रोाग्रहमेधिमः सर्वासां दुग्धे सायंप्रोहनं निर्वपेदिति विहितेतसर्थः द्वाभ्यां
उपदेशाति देशाभ्यां तद्वर्जेति: आज्यभागवर्जं सर्वं: तयो: आज्यभागयो: अपूर्वं प्रकृतिस्थमः प्रकृतिमादृश्यमि
तिनादृशावाक्यवतमानमाग्रहस्ये तदर्थवत्वं वामादृश्यमितसर्थः विधेकवाक्यताभावात् ग्रहमेधीयविधेकवाक्य
ताभावात: एकेनैवेति: प्रकृतकरणोपकारत्वे नातिदेशतज्ज्ञ नकरूपार्थी तस्वैवं पामापाप्तिं करोतीत्यर्थः सामान्य
रूपस्यातिदेशस्यैवेषप्राप्तत्वेस्त उपसंहारोन प्रकृतस्याह: तदपीति: भिन्नात्माह: तस्मादिति: एतन्मापवैषम्यमस्मा
कृतेगेदर्शयति: विंशतरइति: तदुपानपेक्ष: आमनहोमत्वरूपानपेक्ष: कथमितिप्रकारस्यैवाकांक्षितत्वादितिभा
वः प्रकारांतरेणापिवैषम्यमाहः किंचेति: तथाचप्राकृतांगाविधिवैषम्यं च शादेवतावतैवाकांक्षोपरमकल्पनया

शा॰ टी॰ ३६

36

तिदेशलोपकल्पनं। आमनहोमविधेस्तद्वैयर्थ्याभावान्नातिदेशलोपकल्पनमिति वैषम्यमित्यर्थः॥ ॥ततोऽपि॥ ॥स्विष्टकृदादि
बाधप्राशंसन्तदपवादाद्दर्शं गतिः आमसञ्चये॥ ॥स्विष्टकृत॥ ॥इह वाधौम्रे तापवादिकी संगतिः वचनान्तरोक्ति। अथ वेडाम
वधतोऽसेवमित्यर्थः॥ ॥शंय्विडान्तत्वे॥ ॥परिसंख्यामसंगतान्नपत्नीः संयाजयंतीत्यस्यापि परिसंख्यात्वपाशंकयापोद्यत इति
संगतिः स्रुतसाः स्नायकत्वेन॥ ॥प्रतिषेधार्थ॥ ॥न पत्नीरित्यस्यार्थवादत्वमुक्तमाक्षिप्य समाधीयत इति संगतिः प्रकृताविव
तिः प्रधानयागानामिष्टहोमप्राशित्रादिमध्ये इडाभक्षानुयाजास्तु क्वचित्परिधिप्रहरणाहविःशेषभक्षपत्नीसंयाजाज्येडाशंयु
वाकान्ते वेषम कृष्टिवाकौ होशंयुवाकौ देवे इडे कस्यार्थः इति विशेषाभावादिसे कृत्य यः पर्यग्निकृतपालादतमिति न्याय
नहितापवर्दपत्नमाह उत्तरोममेवेति पर्यग्निकृतमिति वहत्वप्रयताप्याधनुवाहेन क्षेपोपकारशंय्विडान्तागातिविधा
नादतिदेशलोपेत दुपरितनांगानिहत्तिरापर्थिकीसंतिष्ठत इत्यनेनानूद्यतः एवञ्च शंय्विडान्तपदार्थविधानात्सर्वशंय्विडोत्तर
पदार्थानामप्युत्तरशंय्विडान्तत्वाविशेषाद्विधानप्राप्तेस्तदुत्तरभाविपदार्थानामेव निवृत्तिरित्यर्थः एवं चोत्तरशंय्विड्यपूर्वभा
विपत्नीसंयाजप्रसक्तौ न पत्नीरिति प्रतिषेधोऽपि सार्थकः स्यादाहतथा चेति प्रतिषेधोऽनुपपन्नः अन्यथा विकल्पापत्तेरित्स्यूः राम:
सिद्धान्तमाह स्यादेवमिति शंय्विडान्तागातीति विधौ धातोरसंभवाद्वर्णपत्ते शंय्विडान्तत्वे निमित्ते संस्थैवोपमरूपाविधीयत इति ३६

वेयोः शेषविधयोः कृतयोर्विभिन्नप्रयोगो कर्तव्यमेवोपरमञ्च समर्थः पर्यग्निकृतत्वात्क्षेत्रस्य परमविधौ यागस्याप्यकरणात्पत्नेरंगरीतिवि
धिनाप्रिततइति वैषम्यमितिभावः॥ ॥उपसमन्त्रे॥ ॥प्रदेवमप्रदेवतापदा देक्ततेतदपवादस्सदत्तमंत्रातिः उपसमद्धति अग्निमनीकसोमे
शल्यविक्षुतेजनमित्ति पाठात्रयमुपसमाध्यामित्यर्थः तथेति अग्निमनीकमिसनन्तरमग्निर्हि मुखेमितिकल्कान्नामामा इति पुरस्ता
ज्जुहुयात् यह मामाइति पुरस्ताज्जुहुयादन्यत्र स्वकुर्यात्तद्वेदा घारमाघारयतीति अपतदसनुषज्ञः प्रदेवमाह तदेतेति उ
ह नामामिस्यादिञ्चाघारयतीत्यनं कथमित्याशक्य पातरूयेदर्शयति नाघारेति अग्निमनीकमितिमन्त्रानविधेरग्निर्हि
मुखमित्येतावते वक्तीति पर्यवसानान्नामामित्यादिः होत्वा घारविधेरस्य मदञ्चाघारस्यैवेच्च मा इतिमंत्रेणाघारमाव
माशेक्षततत्किंघद्वारेणाघारप्रतिप्रसवविधेः वक्तीतिरित्यर्थः प्रतिषेधेति पुरस्तेस्यथें च वक्तो नामामित्यादेरग्ने यो नो
नामा प्रधानाइति पुरस्ताज्जुहुयात्किंतु पयाकुमसमाग्ने यीभेन पत्नो अग्निर्मुखमितेव मग्निमनीकमित्येतत्प्रधानवाक्य
१ शेषत्वात्स घारप्रतिषेधप्रसंगमाबाबाघारवाक्यंतत्सैव धर्मवेति द्वितीयपक्षमाह अथ वेति तन्विति स्वाबकत्वे द्वि अ
प्रवृत्तिविशेषकरत्वादिति भावः प्रथमपक्षं दूषयति नतावदिति एकस्मैवानुगहत्वं युक्तं न द्वयोरित्यर्थः द्वितीयपक्षं
वि दूषयति अप्रयाजेति विधित्वस्यैवाप्रसक्तौ नैकत्वानेकत्वयोर्विनिगमकत्वमितिभावः आरब्धाता मावादित्यर्थ

शा॰टी॰ वाग्गमावस्था पुष्पनक्षत्रेणो॰ न त्वाधारवाक्ये प्यारोपात मस्त्वेपि नविधि सत्वमत आह पतस्येति॰ अत्रेति॰ अत्येति॰ तथा वदि धिविना
३७ र्यवादानुपपत्यातरूक्ष्म न मितिभाव॰॥ ॥अवभथे॥ ॥अत्रा पपूर्वत्व माधनादानिदेशिकाविंशति॰ अन्यत्तुगमं॥ ॥वि
धिना॥ ॥अस्तुमन्त्र॰ यादृष्वा दिवत्वा देरनु वादत्व माशे मापो घतत्र तिसंगाति॰ अन्न वार्याह विपतानेकपाभावेकवि
धिर्विषम॰ स्वाहिरादेस्त्वनेकस्मानि यत्ना प्राप्ति र्मा र्थ्याकिंत्वतिदेशशाहादितिन नियम विधि संभव इति पूर्व पक्षाशय
॰ अनिपतानेकप्राप्तावेक विधिर्नियमो न त्वे थादित पि वि बु हितं॰ प्रयोजनमा भावा दिति सिद्धांत माह नैव मिति॰ स्वेपथा
२७ स्फुते॰ कुशवाधस्तथात्रापि स्वादिरादिश्रुते॰ पलाशादि वाध इति सा मर्थ्ये सर्थ॥ ॥सर्वो मांचो॥ ॥मत्वा मन्त्रानो ह्वाध
सतच्चतत्रासिद्धव दुक्त मापनैवात्वे प्रसमाधान पूर्वकं प्राप्ता स्त्रेन निरूप णे। कियत इत्याह॰ अध्याणदाविति पूर्व पक्षं
प्राहतन्त्रेति॰ अनारभ्याधीतानाम कृतो निवेश इति सिद्धांतो पयत पर्यंतता येग्रहमे धीया धिकरणे गो वा पूर्वता सिद्धय
तद्जाति देश निराकरणात्म कृति वदिति सामान्यत॰ प्रकरणमात्रेति देशेन प्रसंगात घाणारामादा चेस र्थ॰ गुरुमते ना
शंकते॰ न चेति॰ दूषयति॰ कार्येति॰ तदिति पृथक्पृह॰ प्रकृतिवच्छब्दस्यो सन्ति वाक्य शेषत्वादपदिष्टाति घयोरे कवा रा॰म॰
क्यो पात्तत्वेन नैरपेक्ष्यान वगमादाह समुच्चयो वेति॰ सिद्धांत माह॰ सत्य मिति॰ तद्धतिरिक्तेति॰ प्रकारत्वेन प्राकृतो पकारा ३७

तिदेशोत्तरं तज्जनकप्रद्यर्थातिदेशवेलायां यदुपकारजनकपदार्थस्य विकल्पतावाम्नानेन तदुपकारजनकातिदिष्टपदार्थानामेवाति
देशात्सर्वकाङ्क्षाभावेन वा तदतिदेशस्यैव विकल्पनान्नप्रमाणं तत्स्थानापत्तिरित्यर्थः । प्रणीतादेरेकप्रकृतस्थानं माषः उपकं । विकल्पयन्त
नुतद्धर्मातिदेशेन विकल्पनापरिहारे सिद्धान्ते । विकल्पयन्ते वसन्ति विदुः क्तिपरिहारणपतद्धर्मातिदेशदूषणमोदन्याय्यं तद्धर्माति
भाग देशनियमः । ऊहमेधापि पिष्टमव सामिकयोगे अपि । अपि जननान्तराभावे तद्धर्मातिदेशकल्पनं पाविवित्ते प्रयोगार्थन्निवाये नापू
र्वताहूयप्रयोजनसाधनमिति वैषम्यमित्याशयः । अत्र तद्धर्मातिदेशमन्त्राकुर्वतां गुणानां दूषणं सोऽयं भाष्ये मति प्रदशं
नेन तद्विरोधरूपमाह तर्हि इदमिति । ऊहमेधापाधिकारे । अयमूहणादिति चेदिति सूत्रे यमूहणमित्यध्याहारेणाचोदकेना
यमूहणादिन्याजभागग्रहणमिति पूर्वपक्षे यदुक्तं तर्हि हासि द्वान्तेन स्थापितमित्यर्थः । भाष्यमपि नाहादिति यमसमानास्य पूर्णमाह
अतिदिष्टमपि । अतिदिष्टं पापाततो वगतमपि । एवं भाष्ये मतिप्रायो न पापातत इति शेषाध्याहारेणार्थो बोध्यः । स वा सा वेष्ट
श तचोदनानां अत्र हर्षेति देशस्ततिगुणार्थत्वात् व्यामाकाङ्क्षार्थत्वात्तस्यैवायमूहणमिति सूत्रार्थः ।। ।। तथैकार्थ्यं ।।
अतिदेशिकीसङ्गतिः । अधिकाशङ्कामाह । द्रव्योपपत्तिरिति । प्रहृतो हि विकल्पः स्यान्न वचनप्रकृत्य इति सूत्रार्थः ।। ।। द्विरुक्तौ
।। ।। अत्रापि सैव सङ्गतिः । अधिकाशङ्कामाह तत्रेति । सूत्रे पदेति प्रमादिसंपदाश्री हि द्वयं तदेनि वा वविद्धितं स्यादित्य

र्थः॥ ॥यथा॥ ॥आतिदेशिके वचनं गतिः॥ पूर्वपक्षमाह—व्यपदेशेनेति। समासे अंगोपितिव द्वन्द्वे ह्यप्रविधेयप्रभावापोगेनावदानोदे
शेनेपंचत्वविधायां समासेत्वं च त्वविशिष्टावदानानां तत्समे वसाक्षात्स्वानुवक्तव्यानापत्तेर्व्यपदेशेन विधेयमिति भावः। एतदेव
प्रपंचयन्नाक्षिपति तस्मान्नेति पतिः नत्विलादिनाः एवं वार्त्तिकमते न हि पतत्वं तेन सिद्धांतोपपत्तिमाह उच्यत इति। ननु
पाणात्र्प्रदेशत्वेन समसवद्धिवन्निततत्वात्कथं पंचावदानं समविरेषयमत आह—सकृल्लेति। नानोत्तादिवचनं वैपथ्य
परिहाराय वयापदेह विमिश्रलक्षकमितपंतिचेति। तद्ययादिसः पंचावदानसंपत्त्यर्थं विरवदानेषा सेतानि द्विरिति
यमादुपस्तरणाभिघारणाभ्यां तदह द्विरिति पतद्वयं पंचपायात्प्रस्तरणाभिघारणादिपंचिह तेण शकलं यवयाचेतिपंचाव
दानसंपत्तिर्वाचनिकी तितन्यः॥ ॥इति श्रीमन्नर्मं शर्मावदेश्वरात्मजवेदनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाटीकायां प्रभाख्या
यां दशमस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥७॥ ॥प्रतिषेधः॥ ॥अर्थलोपप्रसंगान्नानाम्नां बाधो निरूपितः। अथ नञ्प्रतिषेधाद्वाधो नि
रूप्यत इति पादांतरत्वेन शब्दप्रमाणकत्वसामान्यात्प्रसंगान्नानां तत्पूर्वो बाधः। प्रहापितप्रसंगानुमानमागतापि चोक्तः। पूर्वपक्षमाह
तन्नेति। कृतस्य यत्नाभावः पुरुषार्थाबाधायः पेयजामहृतस्य नेतरकृतं से विसाधनुषगः पहृ द्व्यमपातिव्याचष्टे। नानुयाजश .रामः
द्राभावमिति। नञनुयाजप्रतिषेधमितरसर्थः नञ्मात्रेणामलहृतापातदर्थं कदेशेन हेनुयाजान्वयापायोगाइष्ट्याम्नातानुया ३८

जामलत्वात्ः एवं नार्थेयमिसाग्रवचातिमावः पर्युदासपक्षेदोषांतरमाहः किंचेति ननुविभाषावचनात्समासप्रसंगादसाशंक्याह कि
तोहीति ः असम ,नत्रः वावचनेति ः वावचनात्र्थेसमसमासाभावसिद्धत्वादितितद्वैकोरिसमर्थः वावचने ः विभाषावचनेः कथं वोव
चनार्थेभावो त्र्यान त्र्यपुवेतसमासनित्यत्वासिद्धिस्तदुपपादयति ः एवंहीति ः तदेवः समासेसमस्तैः भिन्नार्थत्वंविशदयति तत
दतिः प्रदेशेऽतिदेशेः वाधस्यापविषयो ननुत्रिकल्प्यतिशंकते ः नचेति ः दुर्वलोपिचोदकउपजीव्यत्वान्नवाध्यतद्भूतिव
कंशरपहावनुपजीव्यत्वचोदकसामान्यशास्त्रोपोर्गाध्यत्ववीजमितिवेषम्यमाह ः तत्रामेति ःप्रसज्यविशेषशास्त्रयोर्हि श्री
श्रेप्रवृत्तिकृतवाधकत्वं नचात्र शीघ्रप्रवृत्तिकृत्वमस्मि प्रापकस्य हि त्रिसापेक्षत्वादित्यर्थः ननुनकलिंजप्रत्यपेदितिनिषेधः
प्रासपेहोपिनित्यवाधकत्वाहृत्यपितथास्यादित आह ः प्राप्तिश्चेति ः तत्रशागत आशेरप्रतवाधेप्रिनात्तत्स्मभवः शास्त्रस्या
प्रामाण्यापोगादित्यर्थः न्यायविधिधर्मवोपपादयति ः अस्तिहीति ः अनमेति ः अमानन्वितस्वार्थमित्यर्थः अर्थांतरान्वे प.
अर्थांतरान्वये ः एतावताः अर्थांतरान्वयपोप्यत्वतदभावाभ्याः प्रतिपाद्येति ः राजसंबंधिपुरुषपरूपेत्यर्थः पर्युदासमप्रकारं दृश्य
पतिः एवंचेति ः पर्युदासस्यांगीकारे विकल्पाप्रसक्तिंदर्शयति ः तत्तश्चेति ः नविकल्पादसत्तनंतरं किंत्विति शेषः सोपधमिति ः प्रतिषे
धपदेनतद्वाधकनञ् ग्रहणंः सत्वेमदेशः विकृतिप्रकरणोयः प्रतिषेधस्यसर्वः शेषहृताम ॥ ॥अपरे॥ ॥अत्रप्रतिषेधमा

शा॰ दी॰ ३९ धनादप्रवाहे कीमंगप्राप्तिः किमपप्रमिति : नसोमइतीत्यर्थः प्रसुवाक्यसागेन विचार्यत्वात् अर्थवादप्रत्यक्षप्रतत्रासंभवाच्चेति हे
यः अस्मत्वादितिः नत्रोक्तमस्तत्वादेव मपिप्रपुंदामागीकारित्वन्नगा पतेरितरार्थः प्रपुंदामस्त इति सोमभिन्ने आज्यभा
गाविति : आज्यभागावजं सोमइति वेत्यर्थः नन्विति : सोमे आज्यभागप्रसक्त्यभावात्तत्रतिषेधानुपपत्तिः एवं सोमभिन्न
39 इतिप्रयुंदाम्यस्यापि सोमसोमसाधारणत्वाति हे शाभावेन सोमे प्रसक्त्यभावादेवानुपपत्तिः एवमाज्यभागभिन्नसोमइतिप्र
पुंदामस्यापि सोमसाप्रवृत्तेन तद्विषयानिते शाभावेनाज्यभागप्रसक्त्यभावाद्प्रयुक्तेत्यर्थः आनर्थक्यतदंगन्याये न सोम
पदे नतदंगलक्षणान्नानुपपत्तिरित्याह मत्वमिति : ननु मसदशारलिवाजपेयमेतिवद्विमन्त्रे वपरप्रसंगवाभिधा
नान्सोमपदेंगलक्षणोस्याशक्यत्वेप्यमाह : नचेतिः संधृसामान्यवाचिपष्ठ्याभावादित्यर्थः तस्मादितिः आसमहिम्
वं धानासूपत्वेनऊतोपकमजननकृत्वादसौतिमसमासगतिरितिभावः प्रसुवाक्यविचारपतिः अथेति : प्रसुभिन्ने आम
भागाविति ता : आमभागावजं प्रशाविति वापुंदाम : नाष्टरमाह : अनंतरेति : अव्यवहितप्रवृत्तपठितस्येत्यर्थः द्वितीयेद्रुष
यतिनचेतिः नन्वसंनिहितेनप्रदेकवाक्यत्वायोगीपयुज्याख्यातमेदाद्वाक्यभेकवाक्यतास्मादित आह : गच्छेषतेचेतिः सत्रो .राम:
अपूर्वेसोमइतिशेषः ॥शिद्धान्त॥ ॥पूर्वाधिकरणोक्तभाष्यकृता प्रपुंदामस्यसिद्धान्तोक्तेरर्थस्तदग्नेयमार्गेणासंगतिमाह : मामान ३८

श

ति॥ अथेत्सनेनापवादिकीसंगतिरुक्ताः प्रत्युदाहार्यवाहत्वेपोह्यभावातः वार्त्तिकमतेस्वोक्तेः आतिदेशिकीसंगतिः स्पष्टैतिनह
र्शिताः अनन्तसूत्रम्॥ ॥नचेदं॥ ॥जर्त्तिलाआरण्यगोधूमाः किमितिः अत्रारुतिशब्देनममलम्मनन्तो जर्त्तिलान्
यापोग्यादजर्त्तिलयवाग्वाजर्त्तिलयवाग्वेति ब्राह्मणाद्वा जर्त्तिलयवागूपदेशेतु कोवपः शब्देनैवेसिद्धेवैपथ्यो चपर्युदा
साश्रयवान्ततइयन्नामसद्दतिवोध्यः अनर्थकत्वप्रेवोपपादयतिः विकल्पार्थेनहीतिः नन्वनाहुतिनाहो जर्त्तिलगवेध
कानापयोनुकल्पत्ववोधनार्थः स्यादत आहः परेणचेतिः नन्वेवमपिनग्राम्याभिरण्याभिः यदाचेति पञ्चपेहपाप्रशस्त
योरपि जर्त्तिलयवागुकयोः प्रयोगेप्रतिषेधत्वमेवप्रपञ्चनुमशक्यतरत्वमिति॥ तस्यार्थः उपसंहरतिः तस्मादितिः सूत्रार्थस्तु
नचेदंसंप्रकल्प्यद्विविधमितिशेषः तत्रप्रतिषेधः स्यादिति पूर्वसूत्रस्यानुषंगः प्रक्रमोविधिमत्वेनार्थवादः स्यात्प्रतिष
धत्वेचानर्थक्यात् परेणविधिनैकवाक्यत्वसामर्थ्याच्चेति॥ ॥पूर्वं च॥ ॥आतिदेशिकासंगतिः यत्तुपाप्मातःका
लोचितेनसूर्योज्योतिरित्यनेनयदिजुहुयादप्याहुतेः प्राथम्यतागाद्दित्यर्थः चेवकानुः तत्सत्कहोमानं नहीतिःमी
मांसाहिनाविधिः पत्रेकिंत्वनूद्यतेः कोटिद्वयप्रसक्तो चतत्सामितिरिति विकल्पएवतदुपपत्तिरितिरसर्थः अन्नदतिः त्वसनेनुवि
शिष्टविधानेगौरवमितिभावः अन्तेविति: पञ्चाब्धववाग्वाप्रत्यनुवादत्वंपक्षेमितिभावः तथापीतिः मीमांसाविशेषणा

शा०टी० ४० त्वेन कृतपौर्विध्यन्त्वपानर्हत्वादिति भावः ॥ निंसपाः कथं विधीलमत आह ॥ निं सपानि होमाहोमपोरभिघारणानभिघार
णापोस्तु तेनतेन हेतुना प्रशस्तयोरपेक्षया विधानाद्धोमाभिघारणोपविप्रशस्ते इति ॥ सेत्सर्थः ॥ असविधितः प्राकृसंदे
हेनवमीमांसापपत्तिरिति भावः ॥ सूत्रार्थस्तु पूर्वोदाहृतेतर्निलादिवाक्ये स्त्रुककालत्वादतिमत्ययधिपूर्वपावन्त
देवार्थवादत्वमिति ॥ ॥ उपवादस्तु ॥ ॥ अत्र प्रतिषेधत्वसाधनादापवादिकीसंगतिः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ सूत्रार्थस्तु
उपवादावाएतस्याग्नयो भवंती सुपशंपोऽप्यमेणापाशेनमस्लेतित द्वादशिष्ठाउप्रतिषेधइतिवादिति वहि
तपरामर्शेन बोध्य ॥ ॥ हानितस्तु ॥ ॥ पूर्वप्रतिषेधउक्तः ॥ इह प्राप्यकृतापपुरोहोमोक्तेराप्वादिकीसंगतिः ॥ वाजि
कमतेविमतप्रतिषेधे विकल्पाभावात्तेनेति तेषु उपदिष्टानां ग्रहैर्जुहोतीत्यादीनामतिदिशतो सोमांगहो
म्मानां प्राप्तेरिति दिष्टानां चतुरवत्तहोमादीनां ॥ आहुतेत्यति ॥ मत्तात्तविहितानाम्भित्यर्थः ॥ वन्तवत्वादिति ॥ विशे ॥ ॥
षरूपतपेत्यर्थः ॥ अत एतद्विरोतमातिदेशिकमभिहोत्रादिकं चानुमानिकत्वात्साप्मात्स्वरूपत्वाच्च बाध्यमित्यर्थः ॥ सिद्धा
तमाह ॥ विकल्पेति ॥ प्रविशिमानिषेधाद्योगादुर्बलस्याप्यतिदेशस्योपजीव्यत्वेनात्यंतंवाधायोगात्तेषोपशस्ताविशादि वदि शा०
कल्पापत्तेरित्यर्थः ॥ एवं च पुरुषार्थानामेव कृत्वर्थानिषेधो मित्रविषयत्वेन स्त्रुपगामादिनिषेधवद्विकल्पानापादक ४०

तथायुक्तरसाथपेनाह तस्मादिति : भाष्यमिह्योतं गक्तुमाह : तच्चापीति : भिन्नविषयत्वेपि प्राप्तिनिषेधयोरेकविषयत्वावश्यंभावा
दिति भाव : दूषयति : न त्वेतदिति : दूरस्थेनैकवाक्यतापन्न प्रकरणावाधान्वेति भाव : ह्युपगमादिति : त इक्तं : ह्युपायमासमंत्रा
दि पुरुषार्थमपि श्रित : प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्ट : प्रकरणाच्चयादिति : ननु भिन्नविषयत्वेपि निषेधप्राप्तिसापेक्षत्वात्कथं
विकल्पपरिहार इति चेत् : चत्रारुह्यमस्थित चरणान्नामातामहवरणा : श्रीमद्भद्र रघुनाथवाजपेययाजिनः याज्ञवल्क्यादि
विधित : प्राप्ताप्त नो दीक्षिता दीक्षितं प्राप्ताधारतपेन होमादि प्राप्तिमात्रेणोपपत्रो निषेधो न दीक्षितावस्थापाविशेषतत्काला
भिप्रायेत्वेन तत्तत्र प्राप्ता प्रमाणविधे : प्रवृत्तिमनु भामप्रामत्वादि दीक्षितावस्थाविषयत्वकरणाद्रूपवाधासंभवात्तेनस
ह विकल्पेत : भिन्नविषयत्वोक्तिरप्यन्तरधोवः मुहिकत्वथाप्राप्तिनिषेधास्सु श्चतुवन्न होमादपत्नदातेपात स्तत्वयोता
प्रमार्थतक्ष दिषय विधिविनानानसंभवतीति न भिन्नविषयत्वरूपवाधसंभवदिति स्यादेव विकल्प इति : एवं च तस्ति
णाप्रकरणावाध दूरस्थस्य च धरूपदोषत्रयपरिहाराय प्रतिषेधत्वमेव युक्तमित्याह : यदा चेति : सूत्रभाष्ययो : पर्युदासोक्ति
मपि स्वमतउपपादयति : तथापीति : यथाश्रुते दोषांतरमाह : यदि चेति : वरमित्यनेन दूरस्थ स्तव धप्रकरणावाधरू
पदोषद्वयाभाव सूचनं : चातिदेशस्य दीक्षितविषयता दीक्षित भिन्नस्य चानुदवत्वादिहोमान कुर्यादिति पर्युदासो नुपपन्न

शा० दी० इति शंकते नन्विति। अतिदेशप्राप्तपुरोडाशेन। अतिदेशप्राप्तहोमादिपुरोडाशेन। स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति॥ ॥अविशेषेणा॥
४१ ॥प्रकरणमाक्रान्तमित्याह। नन्वग्न्याधानमिति। अनन्तरमाक्रान्तिस्तु पूर्वं सामान्यतः प्राप्तानामग्निहोत्रादीनां [..]दाहितविषये वि
शेषरूपेण प्रतिषेधेन वा धर्मु क्तेतदाहिताग्नि प्रसमाधानात बोध्याः। प्रदं। एकहायन्यप्रमाः। सोमक्रयार्थनाप्रमानाया। समस्ते वर्त्मः। हवि
र्धानशकटयोः लब्धत्वात्। सिद्धत्वात्। एतच्चलिंगादिविषयं। प्रत्यक्षेणातिदेशविषयं। शास्त्रशास्त्रेणा। श्रौतविनियोगेन
41 श्रुतेति। यद्यपि प्रदेशु होत्रीस्वाहाकृषि होमस्य सामान्य गाच क्रमस्य जुहोतेर्विधिः। प्रहोमस्य विशेषेणाह्नी वत यापि तस्य विधिस्तु
तिबलेन शीघ्रोपस्थितत्वात् स्वाहाकारेण होमानुवादेपि दानस्य प्रकरणादीनां शीघ्रोपस्थितिकत्वमेव। पदाहवनीयपदति
सामान्यशास्त्रेत्वतु वा यद्यपि नाम नैकत्वानेन व्यापकप्रमाणालोचनया विलंबेन तत्र इच्छातितिरि प्रथात्वं। एवमग्निहो
त्रादेर्विधेयस्यापि हाहिताग्नादाहितानि श्रितानेकव्यक्तिरूपतयातद्विधेरक्षितनिषेधात विशेषविषयानन्यपरत्वमि
ति बोध्यं। यद्यपि होमस्याधिकरणाकाङ्क्षायामाहवनीयः स्यात् इष्टार्थत्वं न देवताग्निशब्दविकल्पमिति प्राप्तम
त्रे उक्तं तथाप्यनाघातताहृतपदच्छन्नेन हितितन्तद्वारको स्वपदादि व्याप्यत्वात् विशेषसंदिग्धमात्रातिदूरत्वः। अतो वि राम:
शेषविहितमेव स्यादिति॥ अन्यकेषां॥ ॥अत्रापि सामान्यप्रासप्राचटश्च बाधकत्वात् सामान्यप्राप्तातिदेशिकी संग ४१

तिः अपर्वतापरतया लघिकाशंकाः स्थितमिति ‥ तृतीय इति शेषः न त्वनारभ्य वादे नैव सामान्यदृश्य प्राप्तेति द्विविधे पर्य्यक्षिप्ताशंका
या प्राह ‥ किंचेति ‥ तद्बलेन ‥ क्रत्वङ्गानि चाग्निसोमिधेनीसंबन्धितावलेन ‥ तथा चानारभ्य विहितसामान्यदृश्यस्य क्रत्वङ्गता नो
धे विलवात्या करणाकेभ्य क्रत्वङ्गता वोधकमिमर्थः ननु विलवेनापि सिद्ध्यतोर्थस्य बोधने वैयर्थ्यात् दृष्टश्यमत आ
हः तेनेति न चैवमप्यनारभ्य वादवैयर्थ्यमेवेति वाच्यं ‥ तस्य सामिधेनीरूपद्वारसंबंधार्थत्वात् अत एव मुद्दपशिरस्कत्व
स्य ताकस्य नादिति भावः ‥ पृष्ठपहरस्तंब्रस्य द्वार्यः ॥ ॥ मंत्रेषु ॥ ॥ उपसंहारापवादात्स्यगादिति ‥ उपसंहारे सतिसामान्य वि
धेर्वैयर्थ्यं ‥ आग्नेयं चतुर्धा करोतीति वचनात्सामेदमात्रतात्पर्यं दृश्य वृत्तिकृतु द्वारसंबन्धरूपवोध्यरूपमेदमावाच्येति
मन्वानस्य मतेनेन सूचितं ‥ सूत्रार्थस्तु ‥ मंत्रेषु वाक्यशेषत्वमनुपसंहारापवादात्प्रयोगोपदेशादिति ॥ ॥ अग्नतिथ्यात्व
स्य ॥ ॥ स्वाहाकारस्य प्रविहृत्य तरेषु गृह्यतिया त्वसवा याभावो केऽग्निहोत्री कोऽसंगतिः अग्निरिति ‥ यच्च विधानमि
चिनुत इति विहितमग्न्यर्थः चयनेनाग्निसंस्कुर्यादिति तदर्थः चयनानिष्पाद्दितेस्थण्डिलेऽग्निस्थापनादिति पावनतः ‥ चयन
सस्थण्डिलोत्पादकस्य साक्षादग्निसंस्कारकत्वायोगात् ‥ अथातोऽग्निमिमाद्दिवामस चयनानिष्पादितेस्थण्डिले
आहवनीयाग्निस्थापनानंतरं तस्मिन्नग्निहोमादिभिर्यजेतेत्यर्थः तथेति ‥ उपष्टमनं वा एतद्यत्तस्य यदग्निं ग्राह्याद

तिविहिताऽस्यर्थः पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । ननु वैकृतविधेरपि प्रकृतिसमकालत्वात्कॢप्तोपकारकत्वाभावेनाङ्गभागविधिवदप्
र्दतापरत्वायोगात्कथं प्रदेशो नेति कस्यचिदाशङ्कायामाह तत्रेति । ह्रिताद्यादिष्विवाग्न्यतिथ्यास्वेन विकृतस्थलेऽपि
परिसंख्याप्रदेशो नेत्यनेनोक्तो न प्रवर्तत इति भावः । न चैवं दोषः । पुनः श्रवणासवैयर्थ्यानिष्यानुपपत्त्या अग्न्यतिथ्यास्वाशेषो
दकाभावतापकनयापरिसंख्यायाश्चार्थिकत्वात् । सिद्धान्तमाह । उच्यत इति । कृत्स्नत्वात् । तथा चाङ्गान्तराणामपि बाधा
पत्तिरिति भावः । कथं तर्हि ह्रिताद्यादिष्वग्न्यादिश्रवणावैयर्थ्यपरिहार इत्यत आह । का सु चेति । साम्नान विधेय सति विकृतो गुणा
कामप्रवृत्तिमुपपादयति । गुणाकामा हीति । प्रकृते । प्रकृतौ पूर्वं साधनं । तथा च तत्राद्विकृतस्य पूर्वाणामपि प्रकृ
तत्वात्तत्साधनीभूत च पनस्यायाश्रयत्वेन गुणाकामप्रकृति शिरसेयः । यावदिति । तत्पूर्वस्या प्रकृतत्वेन तत्सा
धनीभूतच पनस्य प्रकृता पूर्वसाधनत्वाभावे नाश्रयत्वाभावादिति भावः । नन्वेवमहनपमपि प्रयोजनेसादत्त आह ।
तदेवमिति । उपस्थितलघुतरगुणाकामप्रकृतिरूपप्रयोजनसंभवेऽनुपस्थितातिदेशसंकोचकल्पनानवकाशो साशय प
कर्कभाष्यादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । अत्रेति । न लभत इति । पांचदशपावरुद्धायां प्रकृतौ साप्तदश्यमिवेति भा
वः । साप्तदश्ये वैषम्यमाह । न चात्रेति । तथा चोत्तरवेद्यामहाग्नेर्विकल्पमितिभावः । अग्राह्यत्वादिति । अल्पकाल

साध्यत्वात्साधकत्वं कृष्णलसाध्यत्वं पुनः साधकत्वं । सारस्वते शत्रापराजयमी पुरितिविधेर्देशभेदात् दशम्यतेति भावः ॥ सूत्रे अप्रष्ट
त्तिरितसप्तविकृत्संतत्प्रतिशेषः ॥ ॥ इति ॥ ॥ अग्नेर्वै कर्मिकत्वेऽत्र को धवदान चतुरवत्तयोस्तद्रूपता हात्संगतिः । त
चेति । होतव्यमितिसप्त वाधित्वप्त्वपः चतुः चतुर्वारं पञ्चमेव चतुरवत्तं जुहोतीत्स नेनार्थप्राप्तेऽवदाने संख्यामात्रं विहितवि
धावघातीस नेनविधीयत इत्यकं तत्सहोमिप्रहोतत्सिद्धिरिताहः यद्यपीति ः अप्रयुक्तत्वादेनाहः यद्यपीति ः ननु हो
मांगत्वचतुः संख्यायातद्गावदानांगत्वस्य संख्यापावाधः स्यात्तत्र तु द्वित्वेन चतुः संख्यापाधान्यविषयत्वमूपोवाध
द्वसांशमाह एवं चेति । द्वित्वस्य सर्वथा वाधापोगाद्विकल्पे चोक्ते । त्वाविषमशिष्टेनाष्टदोषत्वेन चपोगाच्चतुः संख्या स्य
याप्राप्त्याद्विविषयत्वे नैवसंगतिरूपचितेति भावः सूत्रे नोकवाद्दितादर्पथा प्रसंख्यो जीदे वदन्तरत्या होशाकाद्याधिक्ये
पिप्रधाने चोदनादौ प्रत्यक्षपरिमाणं तथाचतुरवत्तं प्रधानहविषिस्यात् ह्यन्यापुत्तत्ते गुणाभूतत्वादितर्थः ॥ ॥
साम ॥ ॥ पूर्वपक्षमाह चतुरवत्तमितिः स्वच्यसंगार्यत्वान्नोपपद्यतएतादृरूपाप्यपाजान्यापतिः आज्यस्य स्वसंसर्गाप्रस
क्तेरित्याह तस्य चेति ः सिद्धान्तमाहऽच्यतर इति ः होमांगत्वे चतुरवत्तविधीयते तस्य चसान्नाप्योषधपोरूपस्य त्वगा
दिनाप्युपपत्तेनेद्धिर्हविषरतिद्वित्ववाधा कतंउपांशुयाजानो तु द्वित्वबाधविनागस्याभावाद्धविष एव चतुर

शा॰ दी॰
४२
43

वदानमित्यर्थः कृत्वा चिंतामुख्यात्पत्तिपरमार्थेति । शेषं सुगमम्॥ ॥पुरोडाशश्चा॥ ॥पूर्ववद्विचिंतामुपगमेन कृत्वा चिंतनाद्रनुवा
दत्वमित्युंतागच्चातिदेशिकीसंगति । पंचमविधिपरत्वेनाधाय पक्षमाह । तत्रेति । अधिकृतस्यफलकामस्य सोमयाजिनः पुरोडाश
नियमविधिरित्यर्थः । नन्वसोमयाजिनोपि तदुसन्नपेहिति सान्नाय्यविधेस्तद्विरोधः स्यादत आह नेति । असोमयाजेवेति । एवका
रो भिन्नक्रम इति भावः । समस्तेति । न केवलेतदुसन्नपेति विरोधः । किंतु पौर्णमासीबाधोपीति भावः । वचनं नु वत्समापागातिकृ
त्वान्नैतत्साधकमित्यर्हतीत्यनेन सूचितं । द्वितीयपक्षं दूषयति । नापीति । यावज्जीवविधिवशेन सोमोत्तरमपि कर्तव्ये यो
ऽसोमयाजिनं प्रत्येव विधानापेक्षा इत्यर्थः । परस्मादिति । नच रागप्राप्तयजनस्यैवासोमयाजिनेति परिसंख्येति वाच्य
ं सोमयाजिनोक्तत्वागमाभावापत्तेरिति । वैकल्पिक इति । ऐन्द्राग्नेन वा सान्नाय्येन वा यजेतेति वचनादित्यर्थः । सिद्धांतमाह । तं
स्मादिति । सोमयाजिनः सान्नाय्यनियमविधेरर्थवाद इत्यर्थः । सूत्रं सुगमं॥ ॥उपांशु॥ ॥पूर्वं ज्ञानुवादत्वमुक्तमि
ह तु विधित्वं सर्वस्यैवेत्यसोच्यत इत्यपवादसंगतिः । निविशत इति । अधिकारात्स्वप्रकरणेनेत्यर्थः । विपरीतामः पंचमल
कारकल्पनं । शेषं सुगमं॥ ॥तद्वच्च॥ ॥आतिदेशिकीसंगतिः । अनियम इति । देवतां विना यागासंभवादाक्षेपतो या॰रामः
स्यादिदेवताप्राप्त्येत्यर्थः । सिद्धांतमाह । नेति । लोके हि न कीचिद्देवतामभिसंधाय स्यागो आक्षेपतः प्राप्तिः । यागे तु यत्रेदि ४२

ष्पत याविहितानामातद्देवतेतिनतद्धोमप्रसंग इत्यर्थः अनित्यमिति पाकाविहित्सनियमो न किंतु दर्शपूर्णमासतंत्रगतेने
वेनियम इत्यर्थः ॥ ॥ धर्मारीद्धा ॥ ॥ संगतिं दर्शयन्नाह ताविक्रमदति किमिति प्रमाणमात्रायते पेनुद्वत्तातिपूर्वधाद्दे ति
वताविधिगतचतुर्थ्यंत प्रजा(?)ण्यलिप्तानुषंगोस्तीति भावः उक्तमिति आग्नेयवाक्यगततच्छिन्ना तान्नेयप दानुषंगादिति
भावः विष्णुरिति आग्नेयं द्वाग्न पाल्मानुवाक्याघागलपोमध्ये वैस्रव पाल्मानुवाक्यान्मानाहे द्वागन्ग्य सचामावास्याका
लिकत्वाद्दुपांशुपाजोपविष्णु देवत्समंत्रवेवेत्यर्थः प्रत्येता तयमोपरिच्छिन्नत्वात् लिंगेन देवताप्राप्तागाकारे विष्णु
मात्रपालिप्रकेसाहसतस्थिति सोमपाजिनदति मात्रपेनसोमपाजिनमिति पूर्वोक्तेषु चनादित्सार्थः अग्नीषो
मोपमावाद्दिति आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्टाग्नीषोमीयो भवतीत्याद्दिवाक्येन सोमेज्या तम्भे वाग्नीषोम
देवत्यपागाहंतानुक्तिपादनादिति भावः कालमेन देवताव वक्ष्यापत्तमाह तदेति पौर्णमासीकालवर्जिनदसया ग्नीषोमाव
तसाप्यनृय पौर्णमास्यामिस्सर्वोद्द शीपांशुयाजविशेषणत्वायोगाद्धि ध्यस्र वतोच्चाह मंत्रेति आग्नेपा ग्नीषोमी
पयोमध्ये ग्नीसोमदेवत्समंत्राम्नानादित्यर्थः प्रजापतिश्चेत्यनंतरं पौर्णमासीकालवर्जिनदसमनुषंगः पूर्वोक्तेन आग्नेयं
शयमधपाटितमंत्रकत्वहपेणा सिद्धांतमाह विधाइति विकल्पेन विकल्पेन भवतीति शेषः नवेति वैस्रवपा

शा॰ दी॰
४४

आनुवाक्यायुगलस्यामावास्याक्रमपाठात्कालकृतं समस्तत्ववचनेन पौर्णमासीविधानाद्व्यवच्छिद्यत इत्यर्थः। प्रकृतकलरूपार्थवादेन वि-
धुन्वयनान्तरत्वः श्रवणं दोषः इति भावः। त्रयोदशेति। समष्टक्त्याग्नेयादयो याः कृतीनामियं संख्या। ते नो षडाः पत्नीस पञ्चाषाडूति भिन्ना-
भिक्रमाभागः कृतीः पञ्चाशः पञ्चप्रयाजाः स्त्रपोनूयाजाः द्व्याघारौ आज्यभागौ। स्विष्टकृदिति त्रयोदश। प्रधानाकृती द्वे आग्नेयपुरोडाश-
स्येकः। सान्नाय्यस्यापि विप्रतिपन्नदेवताकत्वात् एकसामावास्यां चपी दशाकूतयः। पौर्णमास्यां तु प्रधानाकृतित्रयमिति चतु-
र्दश। तु पांशुयाजस्यामावास्यायामपि सत्वे तु तत्रापि चतुर्दशैव स्यादिति त्रयोदशसंख्यानुपपत्तिरित्यर्थः। दूषणान्तरमाह। काल-
ति। पौर्णमासीवाक्येन। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत इति वाक्येन। अनन्तवचनानामयनं पौर्णमासीकाला नाम्नैव तत्र प्रहणात्
इत्यर्थः। भागादीनाम पुपादाने तेषामपि फलसंबन्धापत्तेरिति भावः। नन्वमावास्याक्रमपठितत्वेनामुत्रैव गतदेवताः पा-
कृतिवेशस्याशंकापाठमाह। प्रधानेति। अंगस्य प्रधानानुसारित्वात् उपांशुयाजस्याप्यपेन पौर्णमास्यामुत्कर्ष इत्यर्थः॥
द्विपुरोडाशायां॥ ॥ पूर्वत्रैवविशेषचिंतनात्संगतिरितिस्ह् चापि नुमाह। पौर्णमास्यामेवेति। पूर्वपक्षमाह तत्रैवेति। अन्तरा-
लस्यानिरूपकीभूतपुरीगशद्वयविनाऽसंभवात्कालरूपानुपादेयाङ्गाभावे चमपोऽगवैगुण्यापादकपुरोडाशापानस्यादिः। गम-
त्यर्थः। एकदेशिमतेनासिद्धांतासिद्धिं दूषयितुमाह। सिद्धांतैकदेशीति। गुणालोपेन मुख्यस्य क्रियापास्यादिति ना ४४

पादित्यभाव: उत्पत्तिशिष्टत्वं तावता लघुत्वात्सन्नपातिकत्वं पूर्वमित्यापत्ततो दूषणमाह विधीयमानत्वेवेति: उत्पत्तिशिष्टस्यो
मादेरपि पात्निकत्वं प्राकीणत्वात्विकदूषणमाह· अनुपादेयत्वेति: स्वमते न सिद्धांतमा· स्यादेवमिति: पुरोडाशविशि
ष्टतरालस्यांगत्वेपुरोडाशयोरमार्थ्ये पोर प्रगतत्वापत्ते विशिष्टविध्विमोरवाच्च पुरोडाशोपलक्षितकालविधानमेव द·
उपलक्षणाया पेपि चोपलक्षणा न पापादेक पुरोडाशापामप्पुपां शुमव स्यादेवेतदर्थ: निर्विला धापार्थमुपसंहरति·
तदेवमिति: अत: संतडिलपदूपाद्धाध्यात्· अनसम: अबाधसम: एकार्यतापाह: दपतेति: अग्निमद विचारेणापौनरु
क्त्यशंकायामाह: प्रयोगेति: तथाचात्र विनियोगे यत्ना: येनुपयोगोपताविषय इतिभेद इत्यर्थ इतिशिवं।। ।।इति
श्रीमत तत्त्वदर्शावतंस धर्ममीमांसाध्वरीणाग्रगण्य चंद्रमस्यवितान जवेधनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्र
भाव्यायां दशमस्याध्यायस्याष्टम: पाद: संपूर्णोध्याय:।। ।।श्रीलक्ष्मीनाथार्पणमस्तु।। छ।।

शा॰ टी॰
४५

राम
४५